

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DESTANLARINDAKİ
OLAYLARIN TARİHİ GERÇEKLİK AÇISINDAN
İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İrem Şüheda BİLGİN

İstanbul
Şubat – 2024

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DESTANLARINDAKİ
OLAYLARIN TARİHİ GERÇEKLİK AÇISINDAN
İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İrem Şüheda BİLGİN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Beytullah KAYA

İstanbul
Şubat – 2024

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Beytullah KAYA

(Islak İmza)

Üye Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

(Islak İmza)

Üye Prof. Dr. Ferit BAZ

(Islak İmza)

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarındaki Olayların Tarihi Gerçeklik Açısından İncelenmesi” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

İrem Şüheda BİLGİN

ÖN SÖZ

Her şey merak etmekle başlar. Destanlarımızı merak ederek atalarımızın varolma süreçlerini anlamlandırma yolculuklarını araştırdığım bu tez çalışması umuyorum ki literatüre katkı sağlayacak bir çalışma olmuştur.

Tez çalışmamı yaparken yorulduğumda, sıkıldığımda ve zorlandığımda yanımda olan başta canım ailem annem Şehri BİLGİN, babam Sezai BİLGİN ve abim Ahmet Cihad BİLGİN; biricik arkadaşlarım Elif KAV YILDIZ, Melis TUTMAZ ve Betül Nur SEMİZ; danışmanım Beytullah KAYA ile her fırsatta desteğini esirgemeyen Abdullah TOK ve Ali DEMİREL hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

İrem Şüheda BİLGİN

İstanbul – 2024

ÖZET

**İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DESTANLARINDAKİ
OLAYLARIN TARİHİ GERÇEKLİK AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

İrem Şüheda BİLGİN

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Beytullah KAYA

Şubat 2024 – 98 Sayfa

Bu tez çalışmasında İslamiyet öncesi Türk destanları tarihi gerçeklikler bakımından incelemeye tabi tutulacaktır. Bunun için öncelikle destan konusu incelenecek ardından destan mevhumunun tanımı yapıldıktan sonra Türk destanları özelinde bir sınıflama yapılacaktır. Tezin genelinde yapılan sınıflamalara uygun bir biçimde ilerlenerek sınıflandırmalarda İslamiyet öncesine dönemlendirilen destanlar incelenecektir.

Destanlar çok uzun yıllar öncesinde yaşanmış ve halkın gözünde büyük önem arz eden olayların olağan ya da olağandışı eklentilerle genişlemiş anlatımıdır. İslamiyet öncesi Türk destanlarının hemen hepsi bir bütünlük içindedir. Yani tarihi en eski devirlerden itibaren kurulan veya yıkılan devletlerin yaşadıkları bazı önemli olaylar sırasıyla aktarılmıştır. İslamiyet öncesi Türk destanları için nehir destan özelliği taşımaktadırlar denilebilir.

Bu destanlarda önce Sakalar'dan başlayarak ilk olarak Alp Er Tunga ardından Şu; sonrasında Hunlardan Oğuz Kağan; en sonunda ise Uygurlardan Buku Han'la devam ederek Orta Asya Türk tarihi tamamlanmış olur. Yıkılan devletlerin yeniden kuruluşu, yok olan halkın tekrar toparlanarak ayağa kalkışı gibi önemli tarihi olaylar tarih öncesi devirlerden başlanarak bir bütünlük içinde aktarılmıştır. Yani İslamiyet öncesi Türk destanları için bakıldığında tek bir anlatının zamanla parçalanarak farklı haller aldığı söylenebilir. Bu aktarımlarda olaylara olağanüstülükler eklenmiş ve olaylar ağızdan ağıza yayılırken gerçeklikten uzaklaşmışlardır. Ayrıca o dönemlerde Türklerin yaşadığı zor durumları tasvir edebilmek için destanlarda abartılı bir anlatımın kullanıldığı sonucuna varılmaktadır.

Gerçekte yaşanan olayların öz halinden çok farklı olan destan anlatıları halka geçmişte yaşananları hatırlatabilmek için destancı tarafından unutulmayacak şekle sokulmuş; abartılarla, süslemelerle dolmuştur. Artık ilk halindeki gerçeklerden çokça uzaklaşmış olan destanlar tarihi belge niteliği taşımaktan ziyade birer edebiyat ürünü haline gelmişlerdir. Destanların son haliyle içerdikleri gerçeklikleri tespit etmenin oldukça zor olduğu ve gerçekliklerle ilgili kesin bir şey söylenemeyeceği yalnızca benzetmelerle varsayımlarda bulunabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destanlar, Orta Asya, Türk Tarihi.



ABSTRACT

ANALISING THE EVENTS IN PRE-ISLAMIC TURKISH EPICS IN TERMS OF HISTORICAL REALITY

İrem Şüheda BİLGİN

Master, History and Civilization Studies

Thesis Advisor: Prof. Dr. Beytullah KAYA

February 2024 – 98 Pages

In this thesis, pre-Islamic Turkic epic poems will be examined in terms of historical realities. To this end, the subject of epics will first be examined, followed by a definition of the concept of "epic" and a classification specific to Turkic epics. The thesis will proceed in a manner consistent with the classifications made throughout, and the epics dated to the pre-Islamic period will be examined.

Epics are the expanded narratives of events that took place many years ago and are of great importance to the public, with ordinary or extraordinary additions. Almost all the pre-Islamic Turkish epics are in unity. In other words, some important events experienced by the states that were founded or destroyed, taking the history from the oldest periods, are explained respectively. It can be said that pre-Islamic Turkish epics have the characteristics of river epics.

In these epics, starting from Sakas, first Alp Er Tunga and then Şu; then Oghuz Khagan from the Huns; finally, continuing with Buku Khan, one of the Uyghurs, the Central Asian Turkish history is completed. Important historical events such as the re-establishment of collapsed states and the recovery and resurrection of a vanished people have been narrated in their entirety, starting from prehistoric times. In other words, when we look at pre-Islamic Turkish epics, it can be said that a single narrative fragmented and took different forms over time. In these transmissions, extraordinariness was added to the events, and as the events spread from mouth to mouth, they moved away from reality. It is also concluded that an exaggerated narrative was used in the epics to describe the difficult situations experienced by the Turks at that time.

Epic narratives, which are very different from the essence of the events that happened, were made unforgettable by the epic writer in order to remind the public of what happened in the past; It is full of exaggerations and embellishments. Epics, which have now moved far away from the realities in their original form, have become literary products rather than historical documents. It has been concluded that it is very difficult to determine the realities contained in the epics in their final form and that nothing definite can be said about the realities and only assumptions can be made through analogies.

Keywords: Epics, Central Asia, Turkish History.



İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
-------------	---

İKİNCİ BÖLÜM

DESTANLAR VE TÜRK DESTANLARI.....	8
2.1. Türk Destanlarının Oluşumu	8
2.2. Türk Destanlarının Sınıflandırılması.....	10

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ	13
3.1. Türklerin Anayurdu	13
3.2. Türk Adının Kökeni ve Anlamı.....	14
3.3. Orta Asya’da Kurulan Bazı Türk Devletleri	16
3.3.1. Sakalar Dönemi	16
3.3.2. Hun Dönemi.....	20
3.3.3. Köktürk Dönemi	23
3.3.4. Uygur Dönemi	30

DÖDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DESTANLARINDAKİ OLAYLARIN TARİHİ GERÇEKLİK AÇISINDAN İNCELENMESİ..... 38

4.1. Sakalar Dönemi	38
4.1.1. Alp Er Tunga Destanı	38
4.1.2. Şu Destanı.....	43
4.2. Hun Dönemi	47
4.2.1. Oğuz Kağan Destanı	47
4.3. Köktürk Dönemi.....	54
4.3.1. Bozkurt Destanı	54
4.3.2. Ergenekon Destanı.....	59
4.4. Uygur Dönemi	65
4.4.1. Türeyiş Destanı.....	65
4.4.2. Göç Destanı	70

SONUÇ.....	76
-------------------	-----------

KAYNAKÇA	77
-----------------------	-----------

EKLER.....	84
-------------------	-----------

ÖZGEÇMİŞ.....	88
----------------------	-----------

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.: Adı Geçen Eser

A.g.m.: Adı Geçen Makale

Akt.: Aktaran

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Düz.: Düzenleyen

D.T.C.F.: Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

M.Ö.: Milattan Önce

S.: Sayı

Vd.: Ve diğerleri

Vol.: Volume (Cilt)

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Tarih, geçmiş olayların yer ve zaman bildirilerek, neden – sonuç ilişkisi içinde aktarılması; anlatılmasıdır. Tarihi anlatının içeriği kadar aktarım tarzı da zaman içinde değişmekte ve gelişmektedir. İlk çağlarda insanlar yaşadıkları olayları aktarırken - yazının icat edilmediği dönemlerde- sözlü aktarım yolunu kullanmışlardır. Dolayısıyla destan, efsane gibi sözlü anlatım geleneğine bağlı türler ilk çağlar için tarihi belge niteliği taşımaktadır denilebilir.

Bu tezin konusu İslamiyet Öncesi Türk destanlarındaki olayların tarihi gerçekliğinin sorgulanması olacaktır. Destan, kökleri geçmiş yaşantılara dayanan ve dayanağını tarihten alan bir halk edebiyatı verimidir.¹ Dolayısıyla destani metinlere tam ve gerçek bir tarih gözüyle bakmak ne kadar doğru olmayacaksa tarihten ayrı düşünmek de o kadar doğru olmayacaktır. Bu tezde destan metinlerindeki olayların tarihle ilişkili olan yönleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Saadettin Gömeç’e göre, Türk destanlarından hayal ve masal unsurları çıkarıldığında geriye destanda olayların geçtiği öngörülen devirlerin tarihi anlatısı kalır.² İşte bu çalışmada asıl amaç olan destanların tarihi gerçeklikle ilişkisini ortaya çıkarmak için destan metinlerindeki olağanüstülükler, masalsı unsurlar ayırt edilecek ve metinlerden geriye kalacak olan dönemin tarihi olayları ayıklanarak açıklanacaktır.

Destanlar, ulusların ulus olma çabalarından taşıdığı izlerle bu çabaların anılarıyla geçmiş ve gelecek zaman arasında bir köprü görevi üstlenir.³ Türkler uzun yüzyıllar

¹ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983), 2.

² Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), 170.

³ M. Necati Sepetçioğlu, *Karşılaştırmalı Türk Destanları* (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2015), 9.

boyunca millî tarihlerini olması gerektiği gibi aktarabilecekleri bir takvime sahip olmadıklarından, tarihi geleneklerini “destan” şeklinde saklamışlardır.⁴ Bu sebeple Türk edebiyatı tarihinde çok fazla ve çeşitli destana rastlamak mümkündür. “İslamiyetten önceki Türk destanları ise umumiyetle Saka, Şu, Hun, Köktürk ve Uygur tarihinin destanlarıdır”.⁵ İslamiyet öncesi Türk destanları için “İlk Türk Destanları” kavramını kullanan Umay Türkeş Günay’ın bu destanları tasnifi şu şekildedir:⁶

1. Altay - Yakut

Yaradılış Destanı

2. Sakalar Dönemi

a. Alp Er Tunga Destanı

b. Şu Destanı

3. Hun Dönemi

Oğuz Kağan Destanı

4. Köktürk Dönemi

a. Bozkurt Destanı

b. Ergenekon Destanı

5. Uygur Dönemi

a. Türeyiş Destanı

b. Göç Destanı

Bu çalışmada Umay Türkeş Günay’ın “İlk Türk Destanları” olarak sınıflandırdığı destanlardan Altay – Yakut dönemine ait olan *Yaradılış Destanı* dışında kalan destanlar çalışılacaktır. Destanlarda adı geçen kişilerin ya da olayların tarihteki gerçek kişilerle veya olaylarla olan benzerliklerinin açığa çıkarılmaya çalışılacağı bu tezde destan metinleri için mümkün olduğunca ana kaynaklar esas alınacaktır. Amaçlı örneklem yöntemiyle seçilmiş olan destanların incelenmesi için nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniğinden yararlanılacaktır. Doküman analiz, araştırmanın amacına en uygun belgelerin bulunarak incelenmesidir. *Yaradılış Destanı*’nın çalışılmayacak olmasının sebebi ise hem bu destanın hacimli olması hem

⁴ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Ötüken, 1980), 53.

⁵ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 11.

⁶ Umay Türkeş Günay, “Türk Destanları”,

<https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=destan-detay&kod=1> [03.16.2023].

de destana ait parçaların dönemlendirildiği aralığa ait karşılaştırma yapılabilecek yazılı bir belge bulunmuyor oluşudur.

Bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıracak olan en önemli özelliği İslamiyet Öncesi Türk destanlarında bahsedilen kahramanların, mekânların ve yaşanan olayların sadece birer destansı anlatı olarak kabul edilmeyip tarihsel gerçeklik kavramı üzerinden karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenmesi olacaktır. Bu destanlarda sözü edilen destansı kahramanların, mekânların tarihte yaşamış olan/ olabilecek gerçek kişiler ve coğrafi açıdan gerçek olan/ olabilecek mekânlar olması ve yaşanan olayların tarihte gerçekten yaşanmış olan/ olabilecek bir olay olması ihtimali üzerinde durularak incelenecektir.

Destanlar, ulusların din, erdem ve ulusal kahramanlık maceralarının şiir şeklinde korunmuş hikâyeleridir.⁷ Destanlar bir sözlü edebiyatın mahsulüdür. Saz şairleri veya halk şairleri tarafından, sazlar eşliğinde söylenirler. Genellikle aydınların yazmış oldukları tarihlerin yanında ve tarihi olayların karşısında halk kitlelerinde uyanan duygu ve düşüncelerin yansımasıdır.⁸ Destan metinleri, milletlerin yaşadıkları önemli olayları kollektif bilinçle ve bazı eklemelerle ortaya çıkardığı ürünleridir. Türk destanları yapıları ve içerdikleri ayrıntıları ile Türk milletinin tarih anlayışı ile hayata bakış biçimini ele alırlar.⁹ Bir millet için tarihi ve kültürel anlamda bu kadar önem taşıyan destan metinleri çalışılmaya, araştırılmaya değer varlıklardır.

Türk Edebiyatı, Orta Asya ülkelerinde ve haliyle ilkçağda başlamıştır. “*Bu edebiyat, başlangıçta zengin bir destan edebiyatıdır*”.¹⁰ Destan, eski zamanlarda bir milletin başından geçmiş olan büyük ve önemli olayların halk dilinde aldığı bir edebi şekildir.¹¹ “*Destanlar bir milletin bütün varlığını; elemelerini, kederlerini, sevinç ve coşkunluklarını kısaca, heyecanlarını hareketlendiren bütün duygu ve düşünce yapısını oluşturan zenginlik hazineleridir*”.¹² İnsanların yazının olmadığı zamanlarda

⁷ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 1.

⁸ A.g.e., 2.

⁹ Ali Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları* (İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 2000), 7.

¹⁰ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 1.

¹¹ Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Ötüken, 2022), 30.

¹² A.g.e., 30.

başlarından geçen önemli olayları bir başkasına aktarırken ortaya çıkardığı olağanüstülüklerle dolu ürünler destanları oluşturmuştur.

Şükrü Elçin'e göre destan;

*(epos), bir boy, ulus (kavim) veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir. Sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsuller, zaman ve mekân içinde cemiyetin iradesini ellerinde tutan 'Kahraman – Bilge' şahsiyetlerin menkıbevi ve hakiki hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir.*¹³

Necati Gültepe Türk destanlarını tanımlamak için; “*kâinatın, insanın, kadının ve erkeğin yaradılışı; Türk milletinin doğuşu, çeşitli Türk devletlerinin kuruluş, gelişme, çöküşleri, zafer ve yenilgileri gibi konularla beraber pek çok sebep açıklayıcı efsaneyi de içinde barındırır*”¹⁴ ifadelerini kullanmıştır.

Mehmet Aça Türk destanları özelinde yaptığı tanımında destanları;

*Türk topluluklarının dünya görüşlerini, kâinattaki olayları yorumlayış tarzlarını, yaşadıkları tarihî ve sosyal olaylarla onların etkilerini, var oluşlarını ve bağımsızlıklarını sürdürebilmek için yaptıkları iç ve dış mücadelelerini, sosyal hayatla ilgili etkinliklerini, kısacası, Türkü Türk yapan bütün değerleri edebî bir üslup ve kahramanî bir eda ile günümüz insanlığına aktara gelen metinlerdir.*¹⁵

şeklinde açıklamıştır. Buradan hareketle söylenebilir ki destanlar, ulusların henüz yazılı bir tarihlerinin olmadığı dönemlerine ışık tutmaktadır. Ulusların ortaya çıkışlarını, dünyayı algılayışlarını, komşuları ve düşmanlarıyla ilişkilerini, kültür ve değerlerini yansıtan önemli metinlerdir.

Karl Reichl ise destanın tanımını yaparken destanların yapısı ve içeriği üzerinde durarak şiir halinde veya şiir ile düzyazı karışık bir şekilde anlatı, birden çok bölümü

¹³ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 72.

¹⁴ Necati Gültepe, *Türk Mitolojisi* (İstanbul: Resse Kitabevi, 2015), 40.

¹⁵ Mehmet Aça, *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği* (Konya: Kömen Yayınları, 2002), 5.

içine alacak bir uzunluğa sahip ve de kişisel olayların yer aldığı sahneleri ayrıntılı olarak anlatan bir anlatı¹⁶ türü olduğu şeklinde açıklamıştır.

Kelime olarak “destan”ın Türkçede ne zaman ilk kez kullanıldığını kesin olarak saptamanın mümkün olmamasıyla birlikte, Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonraya denk gelen bir dönemde¹⁷ kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Türk edebiyatında destan, dönemlere göre farklı bazı özellikler almasına rağmen, asıl toplumu ve millî yapıyı etkileyen yönü değişmeyerek devam etmiştir. Çeşitli bölgelerde ve Türk boyları arasında kültürel değişikliklerin etkisiyle destan kavramı farklı isimlerle anılmıştır.¹⁸ Diğer Türk boylarında destan kelimesi için “jomok”, “comok”, “boy”, “alıptığ nımax”, “jır”, “batırlar jırı”, “cır”, “maadırlığ tool”, “olongho”, “kay çörçök”, “epos”, “kahramandık epos”, “ırtegi”¹⁹ gibi kelimeler kullanılmıştır.

*“Batı edebiyatları açısından bakıldığında Türkçedeki destan, hem légende hem épopée karşılığıdır”.*²⁰ Lejandlar, tarih öncesi asırlarda anlatılmış efsanelerden oluşmaktayken epopeler daha çok tarih devirlerindeki kahramanlıklar veya kahramanlar hakkında anlatılmış olan destanlardan oluşmaktadır²¹. Yani lejand ve epopeler arasındaki en belirgin fark anlatılanların tarihi olarak yaşandığı dönemken destanda böyle bir ayırım gözetilmemektedir.

İslamiyet öncesi dönemde destan metinlerini sözlü gelenek içinde aktaran kişiler *“Tonguzlar’ın Şaman, Moğol ve Bayatlar’ın Bo veya Bugué, Yakutlar’ın Oyun (Ouioun), Altay Türklerinin Kam, Kırgızların Baksı - Bakşı, Oğuzların Ozan dedikleri”*²² dini – büyüsel özellikleri de bulunan anlatıcılardır. Bu kişiler toplum için oldukça önemli birtakım özelliklere sahiptirler. Hekimlik yönleriyle yaptıkları

¹⁶ Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021), 130.

¹⁷ A.g.e, 14.

¹⁸ Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları*, 21.

¹⁹ A.g.e, 14.

²⁰ Hamide Demirel, *Türk Destanlarının Ana Unsurları* (İstanbul: Ötüken, 2015), 12.

²¹ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 2.

²² Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 57.

sağaltıcı uygulamaların yanında şölen, sığır, yağ gibi toplu törenlerde, törenin havasına uygun şiirler söylemekte ve yeri geldiğinde astrologlar gibi fallar bakıp sihirler yapabilmektedirler.

Eski Türk destanlarının bugüne ulaşmış olan bölümleri birbirinden farklı kaynaklardan derlenmiştir. Bunların bir kısmı eski Çin, İran, Arap, Bizans ve Batı kaynaklarından elde edilmişken bir kısmı ise bilim insanları tarafından, doğrudan halk dilinde yaşayan destanların derlenip yazılmasıyla elde edilmiştir.²³

Bundan önce destanlar birçok araştırmacı tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.²⁴ Destan kelimesinin bir kavram olarak anlamı ve millet için manasını ortaya koymaya çalışmanın yanında destanların sınıflandırılması, destan metnlerinin çeşitli kaynaklardan derlenmesi, destanlarda bulunan motiflerin sınıflandırılması ve açıklanması gibi konular çalışılan başlıca konulardandır. Bu çalışma genelde tüm Türk destanlarının özelde ise İslamiyet öncesi Türk destanlarının tarihi gerçeklik açısından ele alınması yönünden alandaki diğer çalışmalardan farklı olacaktır.

Bu konuda yapılan tezlerin bazıları sıralandığında öncelikle Gülşen İnci Yılmaz'ın yaptığı “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”²⁵ adlı yüksek lisans tezinden bahsedilebilir. Bu tezde Yılmaz, destanlar ve Türk destanları hakkında bilgi vererek başlamış; ardından destanlar hakkında kısaca bilgiler vererek destan metnlerini vermiş ve en sonunda tarihi dönemlendirme açısından destanları incelemiştir. Ennur Bilecan'ın “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Kadın Tipi”²⁶

²³ Gültepe, *Türk Mitolojisi*, 59.

²⁴ Yöktez'de “Türk Destanları” başlığıyla araştırma yapıldığında toplamda 235 çalışma olduğu görülmüştür [20.02.2023]. Bu tez çalışmaları genellikle Tarih ve Türk Dili ve Edebiyatı alanlarında yapılmış olmakla birlikte Sosyoloji, Eğitim Bilimleri, Güzel Sanatlar alanlarında da yapılmış olan çalışmalar mevcuttur. Bununla birlikte birçok kıymetli akademisyenin de Türk Destanlarıyla ilgili çalışmaları bulunmaktadır.

²⁵ Gülşen İnci Yılmaz, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

²⁶ Ennur Bilecan, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Kadın Tipi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

ve Fatih Köse'nin "*İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Motif ve Tip İncelemesi*"²⁷ gibi çalışmalarla da destanlarda var olan motifler ve tiplerin sınıflandırılması, incelenmesi ve değerlendirmesi yapılmıştır.

İslamiyet öncesi Türk destanlarında kavram incelemesi yapılan tez çalışmalarından da öncelikle Yıldız Akbulut'un "*İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında 'Vatan' ve 'Bağımsızlık' Anlayışı*"²⁸ isimli yüksek lisans tezinden bahsedilmelidir. Yine Ayşe Fidan'ın "*İslamiyet Öncesi Türk Destanları ve Kutsal Unsurları*"²⁹ adlı tez çalışması da destanlarda geçen önemli kavramlara odaklanılmış bir başka çalışmadır.

Bu tez çalışması 4 bölümden oluşacaktır. İlk bölümde tezin genel hatları çizilecek, destanlar ve Türk destanlarından bahsedilerek bir giriş yapılacaktır. Ardından ikinci bölümde İslamiyet öncesinde Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türklerden, coğrafyalarından ve tarihlerinden kısaca bahsedilecektir. Üçüncü bölümde ilgili destanlar hakkında kısaca bilgi verilecek, destan metinlerinden parçalar eklenecek ve tarihi belgelerle destanlarda geçen olayların karşılaştırması yapılacaktır. Ardından gelecek olan sonuç bölümünde elde edilen verilerden hareketle bahsedilen destanların tarihi gerçeklikler açısından değerlendirmesi yapılacaktır.

²⁷ Fatih Köse, "*İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Motif ve Tip İncelemesi*" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

²⁸ Yıldız Akbulut, "*İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında 'Vatan' ve 'Bağımsızlık' Anlayışı*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

²⁹ Ayşe Fidan, "*İslamiyet Öncesi Türk Destanları ve Kutsal Unsurları*" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

İKİNCİ BÖLÜM

DESTANLAR VE TÜRK DESTANLARI

Türkçeye Farsça, “efsane, masal, hikâye” anlamlarına gelen “dâstân” kelimesinin ses ve anlam değişikliğine uğramış hali³⁰ olan bir kelime olarak geçen destan, bir toplumun hemen her kesimini etkilemiş göç, savaş, afetler gibi büyük olayların olağanüstülüklerle anlatıldığı manzum, mensur ve bazen de manzum – mensur karışık olarak söylenen – yazılan eserlerdir. Türkçe sözlükte “*Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope*” ve “*bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan, koşma biçiminde, ölçüsü on bir hece olan halk şiiri*”³¹ şeklinde iki temel tanımı bulunmaktadır. Fakat destanlar, bu tanımların çok ötesinde; ulusların birlik beraberliğini sağlayan, ortak paydada buluşmalarına yardımcı olan, kolektif bilinçlerini açığa çıkaran, kökleriyle irtibatı kolaylaştıran başta sözlü gelenek, günümüzde ise yazılı kültür ürünleridir.

2.1. Türk Destanlarının Oluşumu

Destanların oluşabilmesi için akılda kalacak ve yıllarca ardından gelen kuşaklara aktarılabilecek kadar önemli bazı olayların toplumların başından geçmesi gerekmektedir. Toplumlar başlarına gelen önemli olayları kendilerinden sonrakilere aktarırken olaylara birtakım olağan ya da olağanüstü eklemeler yaparak destan metinlerindeki anlatıları gerçeklikten uzaklaştırmışlardır.

Destanlar, oluşumuna göre doğal ve yapay olmak üzere ikiye ayrılır. Her milletin doğal destanı yoktur. Destanların oluşabilmesi için bir milletin nesilden nesle aktarmaya degecek kadar büyük olaylar yaşaması gerekmektedir. Doğal destanı bulunmayan bazı milletler tarihlerini yüceltmek, milletlerini güçlü göstermek için yakın dönemde

³⁰ Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 14.

³¹ Şükrü Haluk Akalın, “Destan”, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 641.

başlarından geçmiş olan bir olayı destan kurallarına uygun bir şekilde yazıya geçirerek yapay destanlarını oluştururlar. Köprülü, destanların oluşumuyla ilgili şöyle der:³²

Millî destanın doğması için, bir kavmin medeniyet bakımından epey aşağı bir seviyede olması ve hayatının birtakım büyük sarsıntılara uğraması, çok büyük hadiselerle lazımdır. O zaman o kavmin içinden yetişen halk şairleri bu vak'aları ayrı ayrı parça epizotlar halinde terennüm ederler. Göçlerden sonra meydana çıkan bazı hadiseler, bütün mazisini şairlerinin şifahi rivayetlerinden öğrenen bu halk arasında yeni birtakım parçaların daha meydana gelmesini yahut bu gibi muhtelif menkıbeleri bir kahraman etrafında toplayan yeni daireler ortaya konulmasına sebep olur. Sonraları bu kavmin medeni seviyesi yükselerek, muhtelif amiller tesiriyle, siyasi ve içtimai bir birlik ihtiyacı da meydana çıktığı zaman "destani" bir ruha malik olan bir halk şairi bu dağınık parçaları daireler halinde toplar; bu daireleri de birbirine bağlayarak umumi millî destanı vücuda getirebilir.

Hamide Demirel'e göre destanlar milletlerin tarihlerinin masallaştırılmış halidir. Tarih, geçmişte yaşanan olayları aynen olduğu gibi aktarırken destan, bu olayları mekân ve zaman kavramlarından ayrı tutarak millî gurur ve bilincin beslenmesine yarayacak şekilde aktarır.³³ Destanların oluşumu için aşağıdaki üç aşamanın geçmesinin gerektiği kabul edilmektedir:³⁴

- 1) Destani ruhlu bir milletin çeşitli devirlerdeki maceralı hayatını halk şairleri ufak parçalar halinde söyler.*
- 2) Milletin bütününe ilgilendiren bir hadise, bu çeşitli destan parçalarını bir merkez etrafında toplar.*
- 3) Sonunda, millette büyük bir medeni hareket olur ve o sırada çıkan aydın bir halk şairi bu parçaları toplayarak Millî destanı yaratır.*

Sonuç olarak denilebilir ki; bir destanın oluşması için ilk olarak toplumun hafızasında izler bırakan, önemli bir olay gerçekleşmiş olmalıdır. Ardından bu olay uzun süreler

³² Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 41-42.

³³ Demirel, *Türk Destanlarının Ana Unsurları*, 11.

³⁴ Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 31 (2000): 57.

halk arasında yayılır ve bu sırada kulaktan kulağa yayılırken gerçekleşen olaylara olağanüstülükler eklenir. Daha sonra o toplumdan bir kişi çıkıp halk arasında dilden dile aktarılan olayla ilgili metinleri toplar ve genellikle şiir halinde, bazen de düzyazı şeklinde yazıya geçirir.

2.2. Türk Destanlarının Sınıflandırılması

Destan farklı çalışmalarda farklı anlamlar ve sınıflandırmalara tabi tutulmakta olan bir kavramdır. Yazıldığı coğrafyaya, tarihe; söyleyen boya ve konusuna göre destanlarla ilgili farklı sınıflandırmalar yapılması mümkündür. Fuat Köprülü, Türk destanlarını yazıldığı coğrafya ve döneme göre iki farklı şekilde sınıflandırmıştır. Köprülü'nün Türk destanları için yaptığı dönemsel sınıflama şu şekildedir:³⁵

- 1- Eski Türk veya Hiyung-Nu dairesi (Hun Destanları)
- 2- Köktürk veya Tükiie dairesi (Köktürk Destanları)
- 3- Uygur dairesi (Uygur Destanları)

Köprülü'nün destanların teşekkül ettiği coğrafyaya göre yaptığı sınıflama ise şu şekildedir:³⁶

- 1- “Altay Yenisey” sahasında vücuda gelen mahsuller
- 2- “Bozkırlar” sahasında vücuda gelen mahsuller
- 3- “Tarım-Sır Derya” sahasında vücuda gelen mahsuller

Nihad Sami Banarlı, Türk destanlarını dönemlere ayırırken çok temel bir ayrım yapmış ve:

1. İslamiyet'ten önce Türk destanları
2. İslamiyet'ten sonra Türk destanları

şeklinde bir sınıflandırma yaparak destanları Türk tarihinin çok büyük iki devrine bölmüştür.³⁷ Banarlı'nın bu ayrımında bulunan İslamiyet'ten önce Türk destanları bölümüne Köprülü, Millî Destan dönemi adını da vermiştir. “*Millî destanlar, tarihi vak'aları tasvirden ziyade milletin yüksek millî duygularını in'ikâs ettiren, tamamıyla*

³⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 45.

³⁶ A.g.e., 45.

³⁷ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 11.

ve yahut az çok tarihe müstenit bir ideal âlemi gösteren halk edebiyatı eserlerinden ibarettir”.³⁸

Şükrü Elçin de Banarlı gibi Türk destanlarını iki temel başlık altında incelemiştir. Onun sınıflandırmasında Banarlı’dan farklı olarak alt başlıklar da bulunmaktadır. Sınıflandırma kabaca şu şekildedir.³⁹

1- Eski Destanlar

2- İslamiyet’ten Sonraki Destanlar

Faruk Kadri Timurtaş da destanları sınıflandırırken İslamiyet’e geçişi başlıca bir ayırıcı olarak kabul ederek bu ayrımı İslamiyet’ten önceki destanlar ve İslamiyet’ten sonraki destanlar olarak yapmıştır. Türkeş Günay’dan ayı olarak Timurtaş Köktürk dönemine *Köroğlu Destanı*’nı; *Siyenpi Destanı*’nı ve Uygur dönemine ise *Mani Dininin Kabulü Parçası*’nı eklemiştir.⁴⁰ Timurtaş bir döneme ait olan destanların birbirinin tamamlayıcısı olduğu görüşündedir yani ona göre İslamiyet öncesi döneme ait destanlar nehir destan özelliği taşımakta ve destanlarda anlatılan olaylar birbirinin devamı niteliğindedir.

Özkul Çobanoğlu destanların tasnifi konusunda oldukça ayrıntılı çalışarak başta iki temel başlık altında bütün Türk destanlarını incelemiştir. Eski ve yeni destanlar olarak ayırdığı sınıflamasında eski destanlar bölümüne İslamiyet öncesi destanları dahil etmiştir.⁴¹

Umay Türkeş Günay da Türk destanları için yaptığı sınıflandırmasında iki ana başlık altında destanları öncelikle dönemlerine ayırmıştır. İlk Türk destanlar ve İslamiyet’in kabulünden sonraki Türk destanları şeklinde iki ana başlık altında incelediği destanlarda alt başlıkları destanların yazılı olduğu dönemde başta olan devletlere ve kültür dairesine göre belirlemiştir. Bu sınıflandırma ise şu şekildedir:⁴²

³⁸ A. Zeki Velidi Togan, “Türk Destanlarının Tasnifi”, *Atsız Mecmua*, (1931): 4 – 5.

³⁹ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*.

⁴⁰ Faruk Kadri Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), 178.

⁴¹ Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 49 – 55.

⁴² Türkeş Günay, “Türk Destanları”.

A. İlk Türk Destanları:

1. Altay - Yakut
 - a. Yaradılış Destanı
2. Sakalar Dönemi
 - a. Alp Er Tunga Destanı
 - b. Şu Destanı
3. Hun Dönemi
4. Oğuz Kağan Destanı
5. Köktürk Dönemi
 - a. Bozkurt Destanı
 - b. Ergenekon Destanı
6. Uygur Dönemi
 - a. Türeyiş Destanı
 - b. Göç Destanı

B. İslamiyet'in Kabulundan Sonraki Türk Destanları:

1. Karahanlı Dönemi
 - a. Satuk Buğra Han Destanı
2. Kazak – Kırgız Kültür Dâiresi
 - a. Manas Destanı
3. Türk-Moğol Kültür Dâiresi
 - a. Cengiz-name
4. Tatar-Kırım
 - a. Timur ve Edige Destanları
5. Selçuklu-Beylikler ve Osmanlı Dönemleri
 - a. Seyid Battal Gazi Destanı
 - b. Danişmend Gazi Destanı
 - c. Köroğlu Destanı

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ

Bu bölümde Orta Asya’da kurulan ve İslamiyet öncesi dönemle ilişkilendirilen destanı bulunan Türk devletleri incelenecektir. Öncesinde Orta Asya ve Türk adıyla ilgili bilgi verilip ardından devletlerin tarihleri kısaca anlatılacaktır.

3.1. Türklerin Anayurdu

Türklerin anayurdu konusunda birçok farklı görüş mevcuttur. “*Turan tipine örnek olan Orta Asya, Maveraiünnehir ve diğer Yakın – Doğu Türkleri; ‘beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü-ay yüzlü, badem gözlü, endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınları’ Orta çağ kaynaklarında güzelliği tanımlamak için kaynak olarak gösterilmiştir*”.⁴³ Brakisefal beyaz ırktan⁴⁴ olduğu düşünülen Türkler en geniş biçimiyle, Altay Dağları, Tanrı Dağları – Kuzeybatı Asya sahası, Altaylar – Kırgız bozkırları bölgesi veya Baykal Gölünün güney batısı, Altayların doğusu ve Kingan silsilesi, Hazar Denzinin kuzey doğu bozkırlarında⁴⁵ yaşamışlardır. Türk milleti, neredeyse 5 bin yıldır kaydedilmekte olan tarihleri boyunca, Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarına kadar yayılmış bir millettir.⁴⁶

Yazının olmadığı eski dönemlere bakıldığında antropoloji ve arkeoloji çalışmaları 1950’li yıllarda Türklerin Sayan Dağları’nın güneybatısı ile Altay Dağları’nın kuzeyi arasında kalan bölgeyi yurt edindiğini ortaya çıkarmıştır. Yani Minusinsk bölgesinde kalıntılara rastlanan önce Afanesyevo ve ardından Andronovo kültür bölgeleri Türklerin yurdu olmuştur.

⁴³ Gültepe, *Türk Mitolojisi*, 36.

⁴⁴ *Düz burunlu, çıkık elmacık kemikli, orta boylu ve kusursuz bir görünüme sahiptirler. Bkz.: Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları*, 13.

⁴⁵ A.g.e., 13.

⁴⁶ Gültepe, *Türk Mitolojisi*, 33.

Atlı – göçebe bir yaşam tarzı olan Türkler, çok geniş bir coğrafyada yayılım göstermişlerdir. Kuraklık, açlık ve savaş gibi olağan hayatı olumsuz yönde etkileyen olaylar kavimleri göçe mecbur bırakmıştır. Temel geçim kaynağı hayvancılık olan Türkler hayvan sürüleri için sulu arazi ve geniş otlaklar bulamadıklarında, halk kolayca beslenemez hale geldiğinde göç etmek durumunda kalmış ve göçtükleri arazilerde hâlihazırda var olan nüfusu yerinden edebilmek için savaşmak zorunda kalmışlardır.

Uygurlardan itibaren ise Mani dininin de etkisiyle yerleşik hayata geçen Türkler ilk kez Hun Devleti'nin Cici zamanında inşa ettiği surlarla çevrili şehirlerde Orta Asya'da yerleşik hayat deneyimi yaşamışlardır.

3.2. Türk Adının Kökeni ve Anlamı

Türk adının anlamına dair birçok görüş bulunmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde “Türk” kelimesi ilk kez V. yüzyıla ait (M.S. 420) bir Pers metninde görülmektedir. Kelime burada “Turanlı” anlamına gelmektedir. Bir Bizans kaydında, VI. yüzyılda (M.S. 515) rastlanan Türk kelimesi burada ise “*türk-hun*” şeklinde ve kudretli Hun anlamında kullanılmıştır.⁴⁷

Çin kaynaklarında Tu-küe şeklinde kullanılan Türk kelimesi burada “*miğfer*”⁴⁸ anlamını karşılamaktadır. Bu kaynaklara göre Türkler adlarını Altay bölgesinde kendilerine yurt edindikleri ve ‘miğfer’e benzeyen dağın şeklinden almışlardır.⁴⁹ Bazı İslam kaynaklarında “*terk edilmiş*” anlamında kullanılmıştır. Buna sebep olarak

⁴⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003), 10. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötüken, 1998), 45.

⁴⁸ Otto Franke, *Beitraege aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk Völker und Skythen Zentralasiens*, (Berlin: 1904), 13. Atk.: Sait Şahin, “Türk Tarihi Açısından Altay – Tanrı Dağlarında Yer Alan Balbal – Mezar Anıtların Önemi ve Özelliklerinin Araştırılması”, *Journal of Universal History Studies*, (2020): C. 3, S. 2 277.

⁴⁹ A.g.e., 13.

kaynaklarda Türkler için Yecüc – Mecüc seddinin arkasında terk edilmiş oldukları için bu adı aldıkları belirtilmiştir.⁵⁰

Divanü Lügati't-Türk'te Türk kelimesi “*olgunluk çağı*”⁵¹ şeklinde açıklanmıştır. Kaşgarlı Mahmut, Türk kelimesini açıkladığı bölümde kelimeyi önce “*Nuh'un oğlunun adı*”⁵² şeklinde açıklamış ardından “*Onların adını bizzat O (c.c.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır*”⁵³ açıklamasını yapmıştır. Yani Türklerin adını Allah tarafından aldıklarını, kelimenin aynı zamanda olgunlaşma anlamına da geldiğini belirtmiştir. Kelimenin Nuh'un oğlu olarak açıklanmasının nedeni aslında bir efsaneye dayanmaktadır. Buna göre Nuh peygamberin üç oğlu vardır. Bunlardan Yafes'in Türk adında bir oğlu vardır. Nuh peygamber dünyayı oğulları Ham, Sam ve Yafes arasında paylaştırırken Orta Asya topraklarını – Ceyhun (Amu – Derya) Nehri'nin ötesindeki memleketleri⁵⁴ Yafes'e vermiştir. Böylelikle Yafes'in soyundan gelen ve Orta Asya'da yaşayanlar Türk adını almışlardır.

H. Vambery Türk kelimesinin “yaratık, yaratılmış” anlamına gelen “törü-” kökünden geldiğini savunmuştur.⁵⁵ “*Törü-mek>Törük>Türük>Türk*” şeklinde bir tarihsel gelişim izleyen kelime “türemiş, yaratılmış, doğmuş” anlamlarına gelmektedir. V. V. Barthold da bu fikri desteklemiş ve Türk kelimesinin Orhun Abideleri'nde de geçen “*kanunla düzenlenerek birlik kazanmış halk*” anlamına gelen “törü” kelimesinden geldiğini savunmuştur.

⁵⁰ İlhami Durmuş, “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı”, *Akademik Bakış*, C. 10, S. 20 (Yaz, 2017): 40.

⁵¹ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't -Türk*, çev.: Ziyat Akkoyunlu, Ahmet Bican Ercilasun (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020), 151. (Türk: Meyvelerin olgunlaşma zamanının ortasını bildiren bir edat.)

⁵² A.g.e., 151.

⁵³ A.g.e., 151.

⁵⁴ Ekrem Memiş, *Türk Kültür Tarihi – Türk Kültüründen Bazı Kesitler*, (Bursa: Ekin Basım Dağıtım, 2015), 9.

⁵⁵ Hermann Vambery, *Die Primitive Cultur des Türko-Tatarischen Volkes*, (Leipzig: 1879), 51.

Bazı Uygur metinlerinde Türk kelimesinin Türkçe “*kudret, güç, kuvvet*” gibi anlamları bulunan “*erk*” kelimesiyle birlikte “*erk türk*” şeklinde pekiştirme görevinde anlamdaş bir kavram olarak kullanıldığı görülmüştür.⁵⁶ W. Thomsen, G. Nemeth gibi önemli araştırmacılar da kelimenin “güç, kuvvet” anlamlarına geldiğini kabul etmişlerdir.

Orhun Abideleri’nde “*türük*”⁵⁷ şeklinde de rastlanılan Türk kelimesi ilk kez Köktürkler döneminde bir devletin adında resmi olarak yer almış ve zamanla Türk soyuna ait toplulukları belirten millî bir isim haline gelmiştir. Coğrafi bir adlandırmada ise Türk kelimesi ilk kez VI. yüzyılda bir Bizans kaynağında “*Turkhia*” (Türkiye) şeklinde Orta Asya’yı nitelerken kullanılmıştır.

3.3. Orta Asya’da Kurulan Bazı Türk Devletleri

*“Asya’nın doğusundaki Kadirgan Dağları’ndan, batısındaki Ural Dağları ile Hazar Denizi’ne kadar, kuzeyde Sibiry’a dan güneyde Çin, Tibet ve İran’a uzanan, Türklerin ilk ana yurdu olarak kabul edilen bu bölgeye coğrafyacılar ‘Orta Asya’ adını vermişlerdir”.*⁵⁸ Yüzlerce yıl Türklere vatan olan bu geniş kıta bu süreçte birçok savaşa şahit olmuştur. Bu topraklarda Türkler tarafından devletler kurulmuş; bu devletler çeşitli sebeplerle yıkılmış ve bölgede sürekli hareketlilik yaşanmıştır.

3.3.1. Sakalar Dönemi

Geniş Avrasya bozkırlarında kurulmuş olan bir başka deyişle siyasi olarak varlığı bilinen ilk Türk devletini Sakalar kurmuştur.⁵⁹ Bu devlet, milattan önce 2000’li yıllar ile 800’lü yıllar arasında Asya’dan Avrupa’nın ortalarına kadar geniş bir sahada hüküm sürmüştür.⁶⁰ Baykal Gölü’nden Tuna’ya uzanan alanda yaşamışlardır. İlk olarak Kimmerler’in üzerine giderek onları göçe zorlamışlardır. Topraklarından

⁵⁶ Salim Koca, “Tarihte Türk Adı”, *Türk Yurdu Dergisi*, C. 33, S.308 (2013): 13.

⁵⁷ 𐰚𐰆𐰖𐰍: Sağdan sola yazılan Köktürk Alfabetiyle “*Türük*”. 𐰚𐰆𐰖𐰍: Zamanla tek heceli hale gelen “*Türk*”.

⁵⁸ Umay Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 48.

⁵⁹ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları - Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 48.

⁶⁰ Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi*, 48.

ayrılan Kimmerler'in yerine Tuna boylarına kadar olan Karadeniz'in kuzey kesimine yerleşmişlerdir. Sakaların adına ve haklarındaki ilk bilgilere Pers çivi yazılı metinlerinden, Grek kaynaklarından, Çin ve Asur yıllıklarından erişilmektedir.⁶¹ Bu kadar geniş bir coğrafyada farklı topluluklarla iletişime geçmiş olmaları Sakaların atlı – göçebe yaşam tarzını benimsediklerinin kanıtıdır.

Sakalar, İran – Hint kaynaklarında Saka adıyla anılırken Yunan kaynaklarında İskit adıyla anılmıştır. Saka kelimesi Türkçede “kıyı, kenar” anlamlarına gelen “yaka”⁶² kelimesinin Farsça karşılığıdır. İskit kelimesi ise Saka kelimesine “+t” çokluk ekinin eklenmesiyle türetilmiştir. “Sakat” halini alan kelime zamanla “i” ön sesini alarak İskit haline gelmiştir. Yani İskit aslında Saka kelimesinin çoğulu yani “Sakalar” anlamına gelmektedir. Günümüzde hala Yakut Türkleri kendilerini “Saha (Saka) Türkleri” olarak adlandırmaktadır.

Sakaların kökeniyle ilgili ihtilaflar vardır. Bazı doğu kaynaklarında “Turanî ” bir kavim olarak anılırken bazı kaynaklarda Sakaların “İranî” bir kavim olduğu söylenmektedir. Bazı araştırmacılara göre ise Moğol – Türk bir topluluk olan Sakalar günümüz Orta Asya, Avrupa ve Balkan milletlerinin birçoğunun atalarıdır.

Savaşlarda balta kullanmaları, çeşitli madenlerden taşınabilir süs eşyaları yapmaları ve arkalarında bıraktıkları kurganlarıyla birlikte Sakaların medeniyet bakımından ileri bir düzeyde olduğu söylenebilir. Almatı yakınlarında “*Esik Kurganı'nda*” bulunan “*altın elbiseli adam*” cesedi ve birlikte gömüldüğü eşyaların üzerindeki yazılar incelendiğinde Sakaların Türk olduğu düşüncesi ağır basmaktadır. Cesedin üzerinde altın levhalarla bezeli kısa bir kaftan, çizme; elbise, kemer ve baş kısmında oklarla kuş tüylerinden oluşan bir başlık bulunmuştur. Başlık, kemer ve elbiseye işlenmiş olan çeşitli hayvan figürleri diğer Orta Asya Türk devletleri için de önemli sayılan figürlerdendir. Ayrıca kurganda bulunan çeşitli materyallerden gümüş bir kadehin üzerinde Köktürk alfabesinde bulunan harflerin benzeri olan ve 24 harften oluşan bir

⁶¹ İlhami Durmuş, “Kazakistan’da Sakalar”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.2 (2019): 185.

⁶² Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ, 2011), 44.

yazı bulunmaktadır.⁶³ Henüz okunamamış olsa da yazının Köktürk harfleriyle yazıldığı ve kelimelerin Ana Türkçe döneminden kelimeler olduğu düşüncesi baskındır. Bu da Sakaların Türklerin atası olduğu görüşünü desteklemektedir.

Sakalar hakkında yazılı kaynaklar çok azdır. Dolayısıyla haklarında kesin yargılara varmak da zordur. Haklarında beş tane önemli olay bilinmektedir:⁶⁴

1. Sakaların Ön Asya Seferi
2. İran hükümdarı Kirus'un Saka Seferi
3. Darius'un Batı Saka Seferi
4. İskender'in İran Seferi
5. Sakaların İran Hâkimiyeti

Sakalar siyasi organizasyon olarak güçlü bir devlet olmamalarına ve yayıldıkları geniş coğrafyalarda birbirlerinden ayrı, bağımsız topluluklar halinde yaşamalarına rağmen gerektiğinde birleşerek yabancı kavimlerle büyük savaşlar yapmışlardır. Sakaların, Ön Asya Seferleri esnasında başlarında bulunan hükümdarları farklı kaynaklarda değişik adlarla kaydedilmiştir. *Şehname*'ye göre adı Afrasyap olan hükümdar Türk efsanelerine göre ise Alp Er Tunga'dır.⁶⁵

Hunların ataları olarak kabul edilen Hiung-nular, Sakaların yayıldığı coğrafyanın Çin sınırına yakın bölgelerinde, diğer bir Türk kavmi olan Massagetler ise batısında yaşamaktaydı.⁶⁶ Hiung-nular, Çin'e yağma seferleri düzenleyerek büyük zararlar vermektedir. M.Ö. 800'lerde bu durumdan iyice rahatsız olan Çin, bu sefer Hiung-nulara karşı sefer düzenlemiş ve Hiung-nuları yurtlarından etmiştir. Göç etmek zorunda kalan Hiung-nular, komşuları olan diğer Türk kavmi Massagetleri de göçe mecbur bırakmışlardır. Massagetler de kendilerinin batısında bulunan Sakalara saldırarak Sakaları daha batıya doğru göç etmek zorunda bırakmışlardır. Sakaların batıda Kırım yakınlarına göçmesiyle burada bulunan Kimmerlerle karşı karşıya gelmiş

⁶³ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 23 – 24.

⁶⁴ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları - Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, 48. Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 16.

⁶⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları - Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, 48.

⁶⁶ Köse, "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Motif ve Tip İncelemesi", 206.

ve iki kavim arasındaki çekişmeyi Sakalar kazanarak Kırım'ı yurt tutmuşlardır. Böylece Orta Asya'da sınırlar değişmiş, neredeyse bütün Türk halkları yerlerinden olmuşlardır.

Sakalar; Urartular, Kimmerler, Persler, Sarmatlar ve Asurlarla M.Ö. VIII ve II. yüzyıllar arasında askeri, siyasi, ticari ve kültürel alanlarda çeşitli ilişkiler kurmuşlardır.⁶⁷ Sakaların mücadeleleri genelde Perslerle olmuştur. Persler, Sakaları üç gruba ayırmıştır. “*Birinci grup Fergane, Orta Tiyanşan ve Kaşgar taraflarında; ikinci grup Aral Gölü ve Hazar Denizi aralarında; üçüncü grup şimdiki Rusya'nın güneyinde yaşayanlar şeklindedir*”.⁶⁸ Pers kaynaklarında belirtildiği üzere Perslerin bu üç Saka grubuyla da karşılaşarak mücadele ettikleri bilinmektedir.⁶⁹ Pers Kralı Büyük Kirus (M.Ö. 600 – M.Ö. 530) uzun yıllarını İran'ın kuzeydoğusunda oturan kavimlerle mücadele ederek geçirmiştir. Sakalarla yaptığı ve İranlıların yenildiği bir savaşta ölen Kirus'un yerine I. Darius (M.Ö. 549 – M.Ö. 485) geçmiştir. Darius da Sakalar ve özellikle Orta Asya Sakaları üzerine seferler düzenlemiştir. Darius, *Behistun Kitabesi*'nde⁷⁰ “sivri başlıklı Sakalar”ın ülkesine sefer düzenlediğini, onlardan bazılarını yendiğini, bazılarını öldürdüğünü, liderlerinden birisi olan Sakunkha'yı ise esir ettiğini bildirmektedir.⁷¹ Yine Sakaların içlerine doğru birçok sefer düzenleyen Darius üzerine gittiği halkı yerinde bulamayarak günlerce takip etmiş ve en sonunda dayanamayarak Saka İmparatoru'na savaşmak için haber göndermiştir. Savaşmanın anlamsız olduğunu ileten Saka İmparatoru yalnızca atalarının mezarına saldırımları durumunda Perslerle savaşacağını Darius'a bildirmiştir. Böylece Darius ve askerleri geri çekilmiştir.

⁶⁷ A.g.e., 207.

⁶⁸ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş - Haşiyeler ve İzahlar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 51.

⁶⁹ İlhami Durmuş, “İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, C.1, S. 2 (2008): 201.

⁷⁰ Behistun Kitabesi: İmparator Darius'un seferlerinden, ülkeyi genişletmesinden bahseden; çok dilli, kabartmalı bir yazıttır. Kirmanşah yakınlarında Bisütun Dağı'nda bulunmaktadır.

⁷¹ Köse, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Motif ve Tip İncelemesi”, 207.

M.Ö. 600’lü yıllarda bugünkü İran’da Ahameniş Devleti kurulmuştur. Sakaların bir kolu bu devletin hâkimiyeti altına girmiş, bu devlet zayıfladıktan sonra ise 400’lü yılların başlarında tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu dönemde Büyük İskender M.Ö. 331 yılında Ahameniş Devleti’ne son vermiştir. Bu sefer de Büyük İskender’le karşı karşıya gelen Sakalar, İskender’i okla yaralamış ve ülkelerinde daha da ilerlemesini engellemiştir. Perslerden sonra en önemli savaşlar Makedonya ile yapılmıştır. Bu savaşlar Sakaların batıya doğru yaptıkları göçlerde karşı karşıya gelmeleri sonucunda çıkmıştır.

M.S. 200’ e kadar varlıklarını sürdüren Sakalar’ın “Deniz Ötesi Sakaları” olarak adlandırılan kolu, çevredeki diğer etnik grupların içinde eriyerek kaybolmuştur. Ana kitleyi oluşturan “Saka Haumavagalar” ve “Sivri Başlıklı Sakalar” ise varlıklarını sürdürerek Orta Asya’da daha sonra kurulacak olan Türk devletlerinin ve Orta Asya Türklüğünün oluşmasında temel oluşturacak insan topluluğunu teşkil etmişlerdir.⁷² Isık Göl merkezli bir devlet olan Saka Devleti, yaptıkları savaşlar sonucunda devamlı bir göçe mecbur kalarak dünya üzerinde özellikle Avrasya Bölgesi’nde yaşayan milletler arasında sürekli hareketlilik sağlamıştır. “*Bir kısmı doğu Avrupa’ya bir kısmı Hindistan’a, bir kısmı ise bugünkü Yakutistan’a göç etmişlerdir*”.⁷³

3.3.2. Hun Dönemi

a) Asya Hunları

Hun Devleti, Orta Asya’da kurulan ilk büyük imparatorluktur. Türkler için kutsal ve önemli bir orman olan Ötüken merkezli olarak kurulmuştur. Devletin sahipleri kendilerine Türkçede “kavim, halk” manalarına gelen “Hun” (Khun=kün)⁷⁴ demişlerdir. Çinlilerin “Hiung-nu” olarak adlandırdıkları Hunlar, Orhun – Selenge Irmaklarının çevresinde yaşamışlardır.

Eski Çin kaynaklarında M.Ö. XIV ve IV. yüzyıllar arasında zaman zaman büyüyen bazı zamanlarda da parçalanarak küçülen bir Hun topluluğunun varlığından bahsedilmektedir. Hun Devleti’ne çağdaş olup da haklarında bilgi veren ilk eser, *Shih-*

⁷² Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi*, 60 – 61.

⁷³ Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 17.

⁷⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 59.

chi⁷⁵ adını taşır. “*Han sülalesi zamanında (M.Ö. 206 – M.S. 220) yazılmış olan Shih-chi, asıl olarak Çin tarihini anlatmasına rağmen Hunlar için de ayrı bir bölüme sahiptir*”.⁷⁶ Hunlardan bahsederken *Shih-chi* ve sonraki kaynaklarda “Hsiung-nu” kelimesi kullanılmıştır. Hunlarla ilgili resmî ilk belge ise Çin’deki Çu (Zhou/ Chou) Hanedanı’nın Hunlarla yaptığı bir anlaşmanın vesikasıdır. Bu belge M.Ö. 318 yılında Çin’le yapılan Kuzey Şansi Savaşı⁷⁷ sonrasında taraflar arasında imzalanan barış anlaşmasıdır. Bu savaş ve ardından gelen barış döneminde Çinliler kuzeyden gelen Hun baskısına dayanamayıp Çin Seddi’ni⁷⁸ inşa etmişlerdir.

Hun Devleti’nin bilinen ilk kağanı Şan-yü unvanını taşıyan Teoman (Tuman)’dır (M.Ö. 221 – 209). Teoman döneminde Çinliler Hunları savaşlarda yenerek Kuzey Çin topraklarından çıkartarak nüfusun Ötüken ve Moğolistan bölgesinde yoğunlaşarak güçlenmelerine sebep olmuştur.

Devlet en parlak dönemini ilk hükümdar olan Teoman’ın oğlu Mete Han (Mo-tu) döneminde yaşamıştır (M.Ö. 209 – 174). Teoman’ın devlet yönetimini diğer oğluna bırakması ve Mete’yi Yüe-çilere rehin vermesi Mete’yi kızdırmış; emrindeki 10 bin atlıyla babasıyla iktidar mücadelesine giren Mete, babasını öldürerek tahta geçmiştir. Önce Yüe-çileri yenen Mete Han bölgedeki üstünlüğünü korumak için M.Ö. 199 yılında kendi ordusundan dört kat daha kalabalık olan Çin ordusuyla savaşırken “Turan Taktiği” olarak bilinen Türk savaş usulünü kullanarak Çin’i yenmiş ve vergiye

⁷⁵ Shih-chi Tarihi: Çinlilerin yazdığı ilk resmi tarih. Dünyada bilinen tezkire türündeki ilk eser olmakla birlikte M.Ö. 104 – 91 yılları arasını anlatmaktadır. Mete’nin Yüe-çilere esir düşüşü, babasını öldürüşü, devletin nüfusunu ve sınırlarını büyütüşü gibi olaylar bu yılda anlatılmaktadır.

⁷⁶ Cevat Türkeli, “Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), II.

⁷⁷ Sinan Yağmur, *16 Türk Devleti* (İstanbul: Hayykitap, 2015), 97.

⁷⁸ Çin Seddi: Çin topraklarını yurt edinmiş olan Türkleri bu topraklardan çıkarmak ve Hun akınlarından korunmak için “Çin Seddi” adıyla anılan dünyanın bilinen ilk sınır duvarlarını örmüşlerdir. Böylece devlet sınırı kavramı somutlaşmış ve şekillenmiştir. Çin Seddi hem güvenlik hem de ekonomik bakımdan Çinlileri rahatlatmıştır. Hun akıncıları ve ordularıyla başa çıkmak için Hunların taktik ve geleneklerini örnek alarak Çin ordusunda büyük reformlar yapılmıştır. Bkz.: Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi*, 69 – 70.

bağlamıştır. Doğu ve güneydeki Çin topraklarının ardından batı ve kuzeye yönelen Mete Han o zamanlar Orta Asya’da yaşayan Ting-lingler, Kırgızlar ve bütün Türk soylu topluluklarını kendi idaresine alarak Orta Asya Türklerini tek bayrak altında toplayan ilk hükümdar olmuş ve Türk boylarına millet olma, birlik içinde yaşama bilinci aşılamıştır.

Çinli bir kadınla evlenen Mete Han kendilerinden toprak isteyenlere karşı toprak bütünlüğünü koruyarak toprağın devletin kökü olduğunu ve hediye edilemeyecek kadar önemli bir parça olduğunu söyleyerek isteklerini reddetmiştir. Mete Han döneminde imparatorluğun sınırları doğudaki (bugünkü) Kore’ye, kuzeydeki Baykal Gölü ve Obi, İrtiş, İşim Irmakları’na, batıdaki Aral Gölü’ne ve güneydeki Çin’de Wei Irmağı, Tibet Yaylası – Karakurum Dağları hattına kadar genişlemiştir.⁷⁹

Mete Han’ın ardından imparatorluğun başına oğlu Ki-ok (Chi-yü , M.Ö. 174 – 160) geçmiştir. Bu dönemde de imparatorluk Mete Han dönemindeki gibi Orta Asya’nın en büyük imparatorluğu olarak ihtişamlı hayatına devam etmiştir. Babasının ölümünü fırsat bilerek ayaklanan Yüe-çileri bastıran Ki-ok’un savaşlarda aldığı başarı yıllar geçtikçe azalmıştır. Bu duruma yanında tuttuğu devlet adamlarının başarısızlığı, evlendiği Çinli prensesle birlikte devlet yönetiminde söz sahibi olmak isteyen Çinli gruplar ve Çin entrikaları da etki etmiştir.

Ki-ok’un ardından devletin başına oğlu Kün-çin (M.Ö. 160 – 126) geçmiştir. Bu dönemde Çin saldırılarına karşı alınan art arda yenilgiler devleti iyice zayıflatmış; devletin zengin güney ve batı toprakları Çin idaresine geçmiş ve içte prensler arasındaki taht kavgaları imparatorluğun yıkımına zemin hazırlamıştır. Yine bu dönemde Yüe-çiler ve Wu-sunlarla ittifak yapan Çin ordusu Hunların askeri gücünü zayıflatarak bölgedeki üstünlüğünü azaltmıştır.

Ki-ok döneminden sonra Hun İmparatorluğu’nun Orta Asya’daki hâkimiyeti giderek daha da azalmıştır. Yaklaşık 70 yıl sürekli olarak savaşlarda yenilmek, iç karışıklıkları önlemeye çalışmak, prensler arasındaki taht kavgaları ve yaşı küçük prenslerin devletin başına geçmesi devletin yıkılışını hızlandırmıştır. M.Ö. 56 yılında tahta çıkan Ho-han-yeh devletin bulunduğu kötü durumdan kurtulmak için tek çıkış yolunun

⁷⁹ Ali Güler, *Türk’ün Tarihi – Asya’nın Efendileri* (İstanbul: Halk Kitabevi, 2021), 30.

Çin'deki Han Hanedanı'na bağlanmak olduğunu yapılan bir kurultayda dile getirmiş ve böylece kardeşi Cici Han ve taraftarlarıyla araları açılmıştır.

Önce Şanyü Hohanyeh'in kardeşi Cici Han'ı dinlemeyerek Çin hâkimiyeti altına girmek istemesi ve ikili arasında başlayan fikir ayrılıkları imparatorluğun ikiye bölünme sürecini hızlandırmıştır. Böylece Hohanyeh'in önderliğinde Çin'in kuzey bölgelerine yerleşen Hunlar “Güney Hunları”nı oluştururken Cici'nin tarafında kalarak Batı Türkistan'a göç edenler “Kuzey Hunları”nı oluşturmuştur.

Batı'ya yönelen Cici hâkimiyetindeki Kuzey Hunları, kuraklık ve kıtlığın olduğu Tanrı Dağları ve Isık Göl civarını yurt edinmiş; Aral Gölü'ne kadar olan alanın idaresini ellerinde tutmuşlardır. Bu dönemde Tölesleri⁸⁰ de hâkimiyeti altına alan Cici'nin güçleniyor oluşu Çin'i rahatsız etmiş ve M.Ö. 36 yılında yeni Hun başkentine sefer düzenleyip bölgeyi tahrip eden Çinliler, Hunları yok etmişlerdir.

Çin topraklarına yerleşen Güney Hunları ise tekrar bağımsızlık mücadelelerine girmişlerdir. Önce Çin'le birlik olup Kuzey Hunlarının yıkılmasını sağlamışlarsa da Çin'de huzur bulamayıp göçe mecbur kalmışlardır. Kuzey ve güney olarak tekrar bölünen Güney Hunları M.S. 216 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bazı Hun boyları ise M.S. 439 yılına kadar zaman zaman küçük parçalar halinde devletler kurarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

3.3.3. Köktürk Dönemi

a) Birinci Köktürk Devleti

Asya'da kurulmuş olan Büyük Hun İmparatorluğu'nun ardından büyük bir imparatorluk şeklinde Türklerin kurmuş olduğu ikinci devlet Köktürk Devleti'dir. “Türk” kelimesi ilk kez resmi devlet adı olarak kullanılmıştır.⁸¹ Köktürk Devleti Orta Asya'da bulunan neredeyse bütün Türkleri tek bayrak altında toplamışlardır. Köktürk

⁸⁰ Töles: Orta Asya'da dağınık bir şekilde yaşayan Türk topluluklarının ortak adı. Orta Asya'da yaşayan boy gruplarının genel adının Ting-lingler olduğu onların sonrasında Kao-ch'elerin (Kanglı) geldiği, devamında da Tölesler tarafından doldurulduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bkz.: Ahmet Taşağıl, *Türk Model Devleti Gök Türkler* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 53 – 60.

⁸¹ Güler, *Türk'ün Tarihi – Asya'nın Efendileri*, 41. Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 40.

İmparatorluğu'na yalnızca doğudaki Yakut Türkleriyle batıdaki Ogurlardan bir kısmı⁸² katılmamıştır. Bu dönemde Orta Asya'da Tarduş, Töles, On-Oklar (Karluk ve Türgişler), Oğuz, Kırgız, Uygur gibi Türk boyları ile Tatabı, Kitan, Otuz-Tatar, Dokuz-Tatar gibi Türk – Moğol soyundan kavimler ve Türklerle karışmış bir halde yaşamlarını süren Basmıllar bulunmaktaydı.⁸³ Kurulduğu yıllarda öncelikle kuzeyde bulunan fakat ardından Altay Dağları'nın güney kesimlerine doğru inen Köktürkler'in yaşadıkları bölge Turfan'dan kuzeye uzanan Tarbagatay bozkırları ve Etsin Göl bataklıklarının batısı⁸⁴ ile sınırlandırılabilir.

Köktürkler hakkında ilk bilgiler Çin'in *Chou Shu*⁸⁵ tarihinin bazı bölümlerinde bulunmaktadır. Rivayetlerle gerçeklerin karışık bir şekilde ele alındığı bu tarihi metinde devletin kuruluşu ve ilk kağanın seçiliş şekli gibi önemli olaylar hakkında bilgiler verilmektedir.

Köktürkler, Hun Devleti'nin yıkılmasıyla Juan-Juanların (Avarlar) hâkimiyeti altına girmiş ve bu dönemde demircilikle uğraşarak devletin özellikle silahlarını üretmişlerdir. Juan-Juan Devleti de Hunların yıkılmasının ardından Orta Asya'da değişik Türk boylarından müteşekkil bir imparatorluk şeklinde kurulmuştur. Köktürkler henüz Juan-Juan Devleti'nin idaresi altındayken başlarında bulunan boy reisi önderliğinde Çin'e seferler düzenlemiştir. Türk adı Çin kaynaklarında ilk kez 542 yılında T'u-chüe şeklinde açıkça yazılmıştır.

Köktürk İmparatorluğu'nun kuruluş adı aslında tek başına “Türk”tür. Göktürk şeklinde de kullanılan ismin doğru şeklinin “Köktürk” olduğu W. Bang tarafından kaydedilmiştir.⁸⁶ Kök “mavi, gökyüzü, göksel, kök, menşe, doğu, kaynak” gibi anlamlara gelmektedir.

⁸² Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 40.

⁸³ A.g.e., 41.

⁸⁴ Taşağıl, *Türk Model Devleti Gök Türkler*, 40.

⁸⁵ Chou Shu: Çin tarihinde en uzun süre hükümdarlık yapan Chou Hanedanı'nın tarihidir. İçinde Türkler hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

⁸⁶ Willi Bang, “Zu den Kök – Türk Inschriften der Mongolei”, *Toung Pao Archives*, Vol. II, Leide 1886, 325. Akt.: Saadettin GÖMEÇ, *Kök Türk Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınları, 2011), 24.

VI. yüzyılın ortalarında Köktürkler'in de içinde yaşadığı Juan-Juan Devleti içinde bazı ayaklanmalar yaşanmıştır. 546 yılında iste Köktürkler devlete karşı ayaklanmış olan Töleslerin isyanını bastırmıştır. Bu dönemde Köktürkler'in başında Bumin (490 – 553) vardı. Bumin, kendini devletin hükümdarı ile eşit görerek kızını istemiş fakat bu isteği kabaca reddedilince Batı Tabgaç prensesi ile evlenmiştir. Ardından Juan-Juan devletine karşı gelmiş, imparatorun intihar etmesini sağlayarak devletin çökmesine zemin hazırlamıştır.

542 yılında Çin'e sefer düzenleyebilecek kadar güçlenmiş olan Köktürkler, 545 yılında da Çin'de bulunan Batı Wei Devleti tarafından siyasi olarak tanınmışlardır. Ardından Juan-Juan Devleti de çökünce 552 yılında Bumin Kağan'ın öncülüğüyle Ötüken merkez alınarak Köktürk Devleti kurulmuştur. Devlet lideri olan Bumin Kağan “devletli, devlet sahibi kağan” anlamına gelen “İllic Kağan” unvanını almıştır.

Devlet yönetiminde “ikili teşkilatlanma”⁸⁷ sistemini hayata geçiren Bumin Kağan devletin Batı kanadını yönetmesi için kardeşi “İstemi Yabgu”ya ⁸⁸(? – 572) vermiştir. Kısa sürede Tanrı Dağları, Isık Göl ve Altayların batısına kadar hâkimiyet kuran İstemi Yabgu, İpek Yolu ticaretini eline geçirmek istemiş, bunun için de öncelikle İran'daki Sâsânî İmparatorluğuyla da iş birliği yaparak Ah Hun Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Bu dönemde batı Türkistan'ın güneyi, Fergana'nın bir kısmı, Hoten, Kaşgar gibi önemli şehirler Köktürkler'in hâkimiyetine girmiştir. Ticaret yolu üzerinde bulunan

⁸⁷ İkili teşkilatlanma: Ülkenin doğu – batı, üçok – bozok, sağ – sol, iç – dış şekillerinde adlandırılan iki ana eyalete bölünmesi şeklinde uygulanmıştır. İlk olarak Hun Devletinde, Mete Han zamanında kullanılan bu sistem Hunlarda üçlü, yani merkez – sağ – sol şeklinde yürütülmüştür. Sınırların genişletilmesinin daha kolay görüldüğü bu sistemde batı iç işlerinde serbestken dış işlerinde doğuya bağlıdır. Doğuyu “kağan” yönetirken batı “yabgu” tarafından yönetilmiştir. Adem Uslu, “Türklerde Devlet Yönetimi” *Türk Ekini*, S. 3 (2019): 4 – 17. Gözde Tekin, “Türk Devlet Geleneğinde Yönetim Anlayışı ve Teşkilat Yapısındaki Dönüşümün İncelenmesi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 67.

⁸⁸ Yabgu: Köktürklerin il zamanlarında “yabgu” kağandan sonra gelen bir unvandı ve kağan kendinden sonra tahta oturacak kişiye bu unvanı veriyordu. Ancak sonraki yıllarda Uygur tarihinde de rastlandığı üzere, kağanın ardından yerine veliaht durumunda olan yabgular değil, genellikle şad konumundaki küçük kardeşler geçmişlerdir. Bkz.: GÖMEÇ, *Kök Türk Tarihi*, 119 – 120.

bu önemli şehirlerin Köktürklerin elinde olmasından memnun kalmayan Sâsâni İmparatorluğu devamlı huzursuzluklar çıkarmaktaydı. Bu durum 571 yılında başlayıp yirmi yıl kadar sürecektir olan Sâsâni – Bizans çatışmalarının fitilini atmıştır. Huzursuzluk çıkaran Sâsâni imparatoruna karşı Bizans İmparatorluğu ile iş birliği yapan İstemi bu dönemde Harezm, Taşkent ve Azerbaycan bölgelerini de hâkimiyeti altına almıştır.

Bumin Kağan 553 yılında öldüğünde yerine önce oğlu Kara (K'o-lo/ İlci) geçmiştir. Kağanlığı kısa süren Kara'nın ölümü üzerine yerine kardeşi Mukan (? – 572) kağan olarak geçmiştir. 555 yılında önce Juan-Juan Devleti'ni tamamen ortadan kaldıran Mukan Kağan daha sonra doğudaki Kitanları ve kuzeydeki Kırgızları hâkimiyeti altına almıştır.⁸⁹

Devleti ihtişama kavuşturan Mukan Kağan 572'de ölürken yerine kardeşi Taspar Kağan'ın geçmesini vasiyet etmiştir. Kaynaklarda Taspar (Tapo/ ? – 581) hakkında bulunan ilk kayıt “Çin'i zora sokan, sıkıştıran” şeklindedir.⁹⁰ Taspar Kağan'ın bir başka önemli faaliyeti de imparatorluğu bir kez daha doğu ve batı olarak bölmüş olmasıdır. Yeğeni She-tu'ya ülkenin doğu tarafının hükümdarlığını verirken kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü'ye (Mo-kan) ise batı tarafının⁹¹ hükümdarlığını vererek kendisini “kağanlar kağanı” konumuna getirmiştir. Batıda Kırım'a kadar genişletilen devletin en kudretli zamanları yaşanırken artık Köktürk ordusu yüzbinlerce askerden oluşuyordu. Tam bu dönemde Taspar Kağan yanlış bir hamle yaparak devletin dinini değiştirmiştir. Budist tapınağı inşa ettirmiş ve başka ülkelerde yasaklanmış olan Budizm dinini yayma çalışmaları yapmıştır.

Taspar Kağan'ın iç ve dış politikada attığı bazı yanlış adımlar ve aynı dönemde ülkenin batı kanadını çok iyi idare etmiş olan İstem Yabgu'nun ölmesi Köktürkleri derinden sarsarak imparatorluğun yıkılışına zemin hazırlamıştır. İstemi Yabgu'nun öldüğü (572) tarih Köktürk Devleti'nin en geniş sınırlara ulaşmış olduğu tarihtir. Doğuda Mançurya'dan batıda Karadeniz kıyılarına kadar olan geniş coğrafyada yerleşmiş olan

⁸⁹ Güler, *Türk'ün Tarihi – Asya'nın Efendileri*, 42.

⁹⁰ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları - Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, 133.

⁹¹ A.g.e., 133.

Köktürkler bu tarihten sonra taht kavgaları, iç ve dış karışıklıklarla uğraşmak durumunda kalmışlardır.

İstemi Yabgu ölünce yerine oğlu Tardu (? – 603) geçmiştir. Tardu, Taspar Kağan'ın imparatorluğu daha fazla parçaya ayırarak yönetme politikasından doğan karışıklıklar sonucu doğu kanattan ayrılarak kendi kağanlığını ilan etmiştir. Bu süreçte Çin de etkili olmuştur. Batı kendi bağımsızlığını ilan etmeden doğuda kağanlar kağanı unvanıyla oturan Taspar Kağan vefat etmiştir. Taspar Kağan'ın vefatından sonra bir süre boyunca tahta geçmesi gereken kişiye karar verilememiştir. Taspar, vasiyet olarak Mukan Kağan'ın oğlu olan Ta-lo Pien'in yerine geçmesini istediye de Taspar'ın oğlu An-lo'nun da önerilmesiyle ortalık karışmıştır. En sonunda kağan olması kararlaştırılan An-lo çok kısa bir süre tahta çıkmıştır. Daha sonra kurultay tarafından An-lo'nun yerine İşbara (540 – 587) unvanıyla geçen She-t'u, siyasi bir hata yaparak, Çin üzerine asker göndermiştir. Köktürkler tarafından sürekli olarak yenilgiye uğrayan Çin kendi hırsını almak için iç karışıklıklardan faydalandığı bu dönemde Tardu'ya kağanlık alametleri göndererek kışkırtmıştır. Doğu kanadın siyasi hâkimiyeti altında kalmayı kabul etmeyen İstemi Yabgu sayesinde bu dönemde Köktürk İmparatorluğu parçalanırken Çin kendi siyasi birliğini yeniden düzenleyebilmiştir.

b) Doğu Köktürk Devleti

İmparatorluğun batı kanadı ayrıldıktan sonra doğu kanadın üzerindeki Çin baskısı artarak devam etmiştir. Kağanlığı kabul edilmeyen Ta-lo Pien de bu dönemde batı hükümdarı İstemi Yabgu tarafında olmuştur. İşbara Kağan devlet içinde çıkan ayaklanmalardan sorunlu gördüğü üst düzey yöneticileri öldürtmeye başlayınca geri kalanlar Çin'e sığınmıştır. İçinden çıkamadığı karışıklıklar sonucunda İşbara da Çin'le barış yapmak istemiş, bunun sonucunda Çin, Köktürkleri asimile politikası gütmüş ve karşılığında İşbara'dan *“Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştirmem. Uzun saçlarımızı kestirmem. Halkıma Çinli elbisesi giydirmem. Adetlerinizi, kanunlarınızı alamam. Çünkü bu bakımdan bütün milletim hassasiyetle çarpan tek bir yürektir.”*⁹² cevabını almıştır.

Çin baskısının giderek arttığı, devletin içindeki boyların devlete karşı ayaklandığı bu karışık dönemde İşbara ölünce yerine geçen Yehu bu durumu düzeltememiştir.

⁹² Güler, *Türk'ün Tarihi – Asya'nın Efendileri*, 45.

Yehu'dan sonra gelen Şipi Kağan (? – 619) döneminde devlet biraz toparlanmış, Çin'in iç işlerine dahi karışmaya kalkışmıştır. Çin'deki iç karışıklıklardan da faydalanılan bu dönemde Sui Hanedanı yıkılarak yerine Tang Hanedanı gelmiştir.

Şipi Kağan'dan sonra tahta geçen kardeşi Çulo (? – 621) Çinli karısı tarafından zehirlenerek öldürülmüş ve yerine gelen kardeşi Kieli (? – 634) her ne kadar Çin üzerine başarılı seferler düzenlese de en sonunda Çinlilerce esir alınmıştır.

630 yılında Çin tarafından bağımsızlığına son verilen Doğu Köktürk Devleti 680 yılına kadar Çin esareti altında kalmıştır. Geçen 50 yılda birçok ayaklanmalarda bulunarak özgürlükleri için savaşılsa da başarılı olamamışlardır.

c) Batı Köktürk Devleti

582 yılından itibaren doğu kanadının hâkimiyetini tanımayan ve bağımsızlığını ilan eden Tardu, Sasanilerle kurduğu ilişkiler sayesinde Hoten Bölgesi'ni ele geçirmiş, İran'ın ise iç işlerine karışır hale gelmiştir. Horasan, Kuzey Çin ve Kafkasya'da muvaffakiyetler sağlayarak Ötüken'e kadar uzanan geniş bir alanda hâkimiyet kurmuştur.⁹³

Ancak Tardu'nun ölümüyle her şey değişmiş, yerine geçen kağanlar başarılı olamamıştır. 630'a kadar birkaç kere güçlendilerse de 630 yılında Doğu Köktürk Devleti'yle aynı kaderi paylaşarak Çin hâkimiyetine girmişlerdir.

d) İkinci Köktürk Devleti

Çin içinde uzun yıllar yaşamaya mecbur kalan Köktürkler bu dönemde Milli benliklerini korumaya çalışmışlardır. Aşina ailesinden olan Kutluk (? – 692) etrafında topladığı Türklerle 681 yılında Çin'e bir baskın düzenlemiş ve başarılı olmuştur. Gobi Çölü ile Orhun Irmağı arasına yerleşerek burada yeni bir devlet kurmuşlardır. Devleti toparlayan kağanın unvanı böylece “devleti derleyip toparlayan” anlamına gelen “İlteriş” olmuştur.⁹⁴

Öncelikle kardeşi Kapgan'ı “şad” Tonyukuk'u “vezir” yaparak hükümet işleyişini düzenleyen İlteriş Kağan, Çin üzerine birçok sefer düzenlemiş ve birçoğunda başarılı olmuştur. Çevredeki diğer Türk boylarının da dâhil olduğu İkinci Köktürk Devleti,

⁹³ A.g.e., 46.

⁹⁴ A.g.e., 47.

kısa sürede sınırlarını genişletmiştir. “*Sınırlar doğuda Onon ve Kerulen Irmaklarına, kuzeyde Kögmen Dağları’na, batıda Altaylara ulaşmıştır*”.⁹⁵

692’de İltiş’in ölümüyle yerine kardeşi Kapgan (664 – 716) geçmiştir. Kapgan Kağan ilk olarak Kitanlar’ın saldırısına uğrayan Çin’e destek vererek Kitanları hâkimiyeti altına almıştır. Kapgan Kağan da Birinci Köktürk Devleti’nden kendilerine kalan yönetim biçimi olan “ikili teşkilatlanma” sistemini uygulamıştır. Kendilerine karşı birlik olan devletleri püskürtmek böylece daha kolay bir hale gelmiştir. Önemli savaşlar ve fetihlerin yaşandığı bu dönem İkinci Köktürk Devleti’ni kısa zamanda Orta Asya’da büyük güç haline getirmiştir. Bu dönemde sınırlar batıda Seyhun Nehri ve Fergana’ya kadar genişletilmiş; 100 yıl sonra Orta Asya’da Türk Millî birliği yeniden sağlanmıştır.

Türklere karşı devamlı yenilen Çin, çareyi boyları birbirine düşürmekte ve farklı cephelerde savaşa zorlamakta bulmuştur. Çin’in uyguladığı politikalarla ilk olarak 709’da Kırgız ve Bayırku boyları ardından 711’de Türgişler ve Karluklar isyan etmiştir.⁹⁶ Bu isyanlar bastırıldıysa da devleti zayıf düşürmüştür. En sonunda devletin asli unsuru olan Oğuzlar batıda kendilerine ayrı bir kağanlık kurarak devletten ayrılmıştır. 716 yılında ise Kapgan Kağan seferden dönerken bir pusuda öldürülmüştür.

Kapgan Kağan’ın yerine önce oğlu İnal (İni İl/ ? – 716) geçtiyse de kısa sürede ihtilalle tahttan indirilip yerine Bilge Kağan (683 – 734) geçmiştir. Bilge Kağan’ın unvanı “Tengri Teg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan”⁹⁷ olmuştur. Bu “Tanrı gibi gökte oturmuş Türk Bilge Kağan” anlamına gelmektedir.

Bu dönemde Bilge Kağan’a destek olarak Tonyukuk ve Kül Tigin de yanında bulunmuşlardır. İç isyanların bastırıldığı bu dönemde imparatorluk içindeki Türgişler 717 yılında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ardından Kitan, Tatabı ve bazı boylar Çin’e bağlanmış fakat bu bağlılık kısa sürmüştür. Çin’in baskıcı yönetimi ve asimilasyon politikasına başkaldırarak Köktürk ülkesine geri dönmüşlerdir. Çin’e olan bağlılıklarından vazgeçen ve Köktürk ülkesine geri dönen milletlerle artık daha da

⁹⁵ Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, 107 – 180.

⁹⁶ Güler, *Türk’ün Tarihi – Asya’nın Efendileri*, 50.

⁹⁷ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 62.

güçlendiğini düşünen Bilge Kağan, Çin'e akınlara başlamayı planlamıştır. “Tonyukuk, Bilge Kağan’a, milletlerin savaşla değil barışla zenginleştiklerini, Köktürkler’in daha yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, güçlenmek için en azından üç yıl huzur ve düzene ihtiyaçları olduğunu, anlatmıştır”.⁹⁸ Bu öneriyi mantıklı bulan Bilge Kağan, Çin üzerine gitmekten vazgeçip bu sefer de surlarla çevrili şehirler kurmak ve Budist tapınakları inşa etmek istemiştir. Bu istek de Tonyukuk tarafından Türk yaşayış şekline uymadığı için reddedilmiştir. Çünkü at üstünde göçebe bir şekilde yaşandığında savaşlarda daha pratik davranılmaktaydı.

720 yılına kadar Köktürkler’in barış teklifini kabul etmeyen Çin, başka devletlerle de anlaşarak sefer düzenlemiştir. “Böylece Köktürkler’in merkezine güneyden Çin ordusu, batıdan Basmıllar, doğudan Tatabıllar ve Kitanlar hücum edeceklerdi. Ayrıca Kırgızlar ve diğer Köktürk Devleti’ne muhalif olan önemli beylerle de anlaşılmıştır. Böylece Köktürklerle karşı sayıları 300 bini bulan bir ordu sağlanmıştı”.⁹⁹ Fakat bu seferde başarı sağlanamamıştır. Köktürkler’in zaferle çıktığı bu sürecin sonunda herkes Köktürk üstünlüğünü tanımak zorunda kalmıştır.

Bu tarihten sonra çeşitli karışıklıklar olsa da Bilge Kağan’ın ölümüne kadar üstünlük korunmuştur. 731’de önce Kül Tigin’in ölümü ve ardından 734’te ise Bilge Kağan’ın ölümüyle ortaya çıkan iç karışıklıklar imparatorluk içinde kargaşaya sebep olmuştur. Hanedan ailesi arasında yaşanan taht kavgaları ve taht için uygun olmayan, yetersiz kişilerin tahta geçmesi sebebiyle Köktürkler 744 yılında son bulmuştur.¹⁰⁰

3.3.4. Uygur Dönemi

Uygur adı tarihte ilk kez 716’da Bilge Kağan’ın isyan çıkarmış olan Türk boylarını bastırmak için düzenlediği seferin anlatıldığı Bilge Kağan yazıtında geçmektedir. Yazıtın doğu yüzünün 37. satırında geçen “uygur elteber yüzçe erin ilgerü tezip bardı”¹⁰¹ şeklindeki ve “Uygurların ilteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp

⁹⁸ Türkes Günay, *Türklerin Tarihi*, 140.

⁹⁹ A.g.e., 141.

¹⁰⁰ A.g.e., 142.

¹⁰¹ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 8 – 9.

gitti”¹⁰² olarak çevrilen bu cümlede ilk kez 606 yılında Köktürk Devleti için tehlike oluşturmaya başlayan Uygurların bir kısmının hükümdarın kendilerine ağır vergiler yüklemesiyle bulundukları bölgeden gerçekleştirdikleri göç anlatılmaktadır. Burada Uygur ilteberinden bahsedilirken geçen “Uygur” kelimesi Gy. Németh’e göre uy-“takip etmek, uymak” kökünden türetilmişken Ebu’l Gazi Bahadır Han’a göre “uymak, yapıştırmak” kökünden türemiştir. Kelimenin “orman halkı, şahin gibi hızlı, yardım etmek” gibi anlamlarının yanında “akraba, müttefik” anlamına geldiği ve “Uy+gur”¹⁰³ şeklinde geliştiği de söylenmektedir.

Uygurlar kendilerinden önce kurulmuş olan Türk devletlerinin mirası üzerine inşa ettikleri medeniyeti onlardan farklı olarak yerleşik bir şekilde geliştirmişlerdir. Devlet olarak ortaya çıktıkları 744 yılından önce Orhun ve Selenge Nehri kıyılarından Aral Gölü çevresine kadar yayıldıkları alanlarda farklı isimlerle anılmışlardır. İlk olarak Çinlilerin Hsiung-nu olarak adlandırdıkları Hunların, ardından da Juan-Juanların hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Çin kaynakları Uygurlardan bahsederken:¹⁰⁴

Uzun müddet ayrı ayrı reislerin idaresinde kaldılar. Her boyun bir beyi vardı, “Hu Ehr Ga”lar (Uygurlar) diğer bütün Hunlar gibi çadırlarda, sürüleriyle kırlarda yaşarlardı ve sair Hunlardan daha yüksek tekerlekler üzerine çadırlarını yerleştirdikleri için, Çinliler bunlara Ka-o-çi yani yüksek arabalı lakabını vermişlerdir. Koei-hou adından gelme Tie-le adı ile de anılmışlardı.

şeklinde bahsetmiş, onların milat öncesi asırlardan beri var olan bir boy olduğunu anlatmıştır.

V. yüzyılda güçlü bir beylik olan Uygurlar, Kapgan Kağan’ın Orta Asya’da sağladığı Türk birliğini bozmayarak Köktürk İmparatorluğu’na bağlanarak imparatorluğun himayesinde uzun yıllar yaşamışlardır. Ardından imparatorluğun artık iyice zayıflamaya başladığı 742 yılında Karluklar ve Basmılların yardımıyla Köktürk Devleti’ni yıkan Uygurlar, önce 743 yılında Basmıl idaresinde kurulan devletin doğu

¹⁰² A.g.e., 36 – 37.

¹⁰³ Erkin Emet, *Doğu Türkistan Uygur Ağızları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008), 15.

¹⁰⁴ Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sair Tatarların Tarihi, ...* Akt.: Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları*, 251.

kesimini idare ederken 744 yılında da Basmıl kağanını öldürüp Ötüken'in hâkimi olmuşlardır. Orhun Abidelerinde Ötüken, devletin birliği, beraberliği ve bekası için elde tutulması gereken önemli bir yer olarak anlatılmaktadır.

Bu şekilde kurulan Büyük Uygur Kağanlığı'nın başkenti o dönemde Ordu-balığ denilen Karabalgasun'dur. *Tariat Yazıtı*'nda devletin ikinci kağanı olan Moyançur Kağan'ın ağzından devletin sınırları

*Sekiz kollu Selenge, Orhun, Tola, Sebin, Teledü, Karaga. Burgu. Ben bu topraklarımda ve bu sularım (boyunca)/ bu bölgede konar; göçerim. Yaylağım Ötüken'in kuzey (tarafı) batı ucu, Tes (ırmağı) Başı, doğusu Hanui Gol ve Hünüi Gol (ırmakları). İç ormanlarım/asıl ormanlarım Ötüken yeri/Ötüken bölgesi; Ongı Tarkan Süy, yakın halkın. Kağanınki; güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen (=Tannu-Tuva Dağları), doğu ucu.*¹⁰⁵

şeklinde açıklanmıştır.

Devletin ilk kağanı 747 yılında ölen Kutluk Bilge Kül Kağan (? – 747) olmuştur. T'ang Sülalesi'nin tarihçileri, Kutluk Bilge Kül Kağan döneminde Uygurların, Altay Dağları'ndan, Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir alanda hükümdarlık kurduklarından söz etmektedirler.¹⁰⁶ Uygurlar, Kutluk Bilge Kül Kağan'ın hükümdar olduğu dönemde, kendilerine başkent olarak, o zamanlarda adına “Ordu Balığ” denilen ve yeri Hunlar'dan beri bilinen, Orhun Nehri üzerinde bulunan “Karabalgasun” şehrini seçmişlerdir.¹⁰⁷ Kutluk Bilge Kül Kağan 747 yılında ölünce yerine geçen oğlu Moyan-Ch'o (Moyançur – Bayan Çor/ 713 – 759) kısa sürede devleti geliştirmiş ve genişletmiştir. Moyançur için *Tariat Yazıtı*'nda “*Tanrı'nın Lütüfıyla Kağan Olmuş, Devleti Düzenlemiş Bilge Kağan*”¹⁰⁸ anlamına gelen “*Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kagan*” ifadesi kullanılmıştır.

¹⁰⁵ Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, (Ankara : Belen Yayınları, 2009).

¹⁰⁶ İnci Yılmaz, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, 121.

¹⁰⁷ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yeng-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 17.

¹⁰⁸ İnci Yılmaz, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, 218.

Moyançur döneminde “önce batıdaki Türkişler, sonra kuzeydeki Kırgızlar devlete bağlanmış, sınırlar batıda Sirderya (Seyhun) Nehri’ne kadar genişletilmiştir”.¹⁰⁹ Yine bu dönemde Dokuz Tatar, Çik ve Sekiz Oğuz gibi Türk boyları da Uygur hâkimiyeti altına girmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Çin’de çıkan isyanların bastırılması için Uygurlardan yardım istenmiştir. İsyanı bastıran Uygurların, Çin için kıymeti artmış böylece Çin ve Uygur devletlerinin dostlukları pekişmiştir. Yani kısaca denilebilir ki Moyançur kendi döneminde devletin topraklarını genişletmiş, devlet içindeki etnik unsurları artırmış ve komşu devletlerle iyi ilişkiler içinde olmuştur.

751 yılında Çinlilerin büyük yenilgiye uğradığı Talas Savaşı’nda Araplara destek veren Karluklar sayesinde Çin’in bölgede yayılımı engellenerek “Tarım Havzası”¹¹⁰ Uygurların eline geçmiş ve böylece Uygurların bu bölgede yayılımı kolaylaşmıştır.

Babası Moyançur’un ölümüyle 759 yılında kağan olan Böğü Kağan (Tengri Mou-yü) Çin’i Tibetli asilerin saldırılarından kurtarmıştır. Bu sefer sırasında askerleriyle Çin’de uzun süre kalan Böğü Kağan burada Mani rahiplerinden etkilenecek yurduna bu rahiplerden bazılarıyla birlikte dönmüş ve ülkesinde “Maniheizm” dinini yayma çalışmalarına başlamıştır. Maniheizm’i ilk olarak devletin resmi dini haline getirmiş ve Maniheizm’in gerekliliklerini yerine getirmeye çalışmıştır. Hristiyan, Zerdüş, Burkan, Budist öğeler barındıran bu dinde hayvansal ürün tüketimi, ağır içkilerin içilmesi ve savaşmak yasaklanmıştır. İlerleyen zamanlarda Uygur ülkesinde dinin asıl yayıcıları Soğd tüccarlar olmuştur. Maniheizm’i Soğdlardan öğrenen Uygurlar zaman geçtikçe kendi kullandıkları alfabeyi bırakarak Soğd alfabesi temelli yeni bir alfabe oluşturmuşlardır. Zaten Orta Asya’da Maniheizm’in hamiliğini yapan Uygurlar önemli birçok Mani eserinin çevirisini yaparak kültürel anlamda da büyük gelişmeler yaşamıştır. O zamana kadar savaşçı ve göçebe olan toplumun karakteri aslında bu dinle çok örtüşmemiştir. Böğü Kağan’ın Maniheizm’e sıkıca bağlanması ve bu dinin

¹⁰⁹ Güler, *Türk’ün Tarihi – Asya’nın Efendileri*, 54.

¹¹⁰ 910,000 km² yüzölçümüne sahip olan havzanın kuzeyinde Tanrı Dağları, güneyinde Karanlık Dağları, güneybatısında Karakulum ve Altinkum Dağları bulunur. Tibet Yaylası’nın kuzeyinde bulunur. İçinde Taklamakan Çölünü barındırır. Adımı içinden geçen Tarım Nehri’nden almıştır. Buğday, pamuk, mısır ve pirinç üretimi yapılabilmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Zulhayat Ötkür, “Tarım Havzası’nda Bulunan Yün Dokumalar Üzerine Bir Bakış”, *Arış Dergisi*, S. 20 – 21 (2022): 132 – 147.

bölgedeki önemli koruyucusu ve temsilcisi olması çevre devletlerden dindaşlarının kendine sığınması dolayısıyla oralardaki siyasi gücünü de artırmıştır.

779 yılında Tung Baga Tarkan, üvey babası olan kağanı öldürerek darbeyle Uygur tahtına geçmiştir. Uygur tarihinde gerçekleşen ilk darbeyi Tung Baga Tarkan yapmıştır. Savaşmaktan ve seferlerden Mani dininin etkisiyle artık uzaklaşan Böğü Kağan'ın veziri olan Baga Tarkan ve bazı kurultay üyeleri, Çin üzerine yağma yapmak için bir sefer düzenlemek istese de Böğü Kağan bunu kabul etmemiştir. Savaşa ve yağmacılığa karşı bir dinin temsilcisi olarak devlet adamlarının ve boyların isteklerini yerine getirmeyen Böğü Kağan öldürülmüştür. Çinli bir prensesle evlenerek Çin'le olan kötü ilişkileri düzelteren Baga Tarkan hükümdar olduktan sonra (799'da) adını Alp Kutluk Bilge Kağan olarak değiştirmiştir. Uygur ülkesinde hanedanın değişmesine sebep olan Tung Baga Tarkan,¹¹¹ Uygurlar'ın içinde karışmış bir şekilde yaşayan Dokuz Oğuz beylerini ortadan kaldırarak güçlerini kırdığı zaman Uygur Devleti'nde büyük karışıklıklar gerçekleşmiştir. Çin'e karşı eski üstünlüğünü kuramayan devlet bu dönemde barışçıl bir politika izlemiştir.

Alp Kutluk Bilge Kağan 789 yılında öldüğü zaman yerine “Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Kağan” unvanıyla oğlu Tolosu (To-lo-ssu) geçmiştir. Karışıklıklarla ve çok kısa süren hükümdarlığı süresince Orta Asya'da Uygur hâkimiyeti için büyüyen bir tehdit unsuru olan Tibetlilerle mücadele etmiştir. Tibetlilerle birlik olan ve Çin'de yaşayan Şato Türklerinin, kardeşinin veya karısının kağanı öldürdüğü rivayet edilmektedir. Böylelikle yerine erkek kardeşi geçmiştir. Fakat devlet büyükleri tarafından ölen kağanın yerine kardeşinin geçmesi hoş karşılanmamış ve Tolosu'nun oğlu Feng-Ch'eng (A – Ch'o) amcasını öldürerek henüz 16 – 17 yaşlarındayken tahta geçmiştir.

Feng-Ch'eng'in yaklaşık 5 yıl (790 – 795) süren hükümdarlığı sırasında Uygurlar barış içinde yaşamışlardır. O dönemin başbakanının (ayguci) da desteğini alarak kağanlık yapan Feng-Ch'eng 795'te tahta varis bırakmadan ölünce yerine “Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan” unvanıyla ayguci Kutluk Bilge (795 – 805) geçmiştir. Tung Baga Tarkan'ın torunu ve evlatlık olan aygucinin soyu hükümdar ailesine dayandırılmaktadır.

¹¹¹ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yeng-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 21.

Kutluk Bilge Kağan, Karluk ve Tibetlerin Uygurlar karşısında oluşturdukları çeteleri ortadan kaldırarak Karlukları tamamen kendilerine bağlamıştır. Bunun ardından ise Turfan Bölgesi'ne doğru ilerlemiştir. Burada da Karluk ve Tibet kabileleriyle karşı karşıya gelmiş ve bu kabileleri bütünüyle ortadan kaldırmasının ardından bölgede kaybettiği şehirleri geri almıştır. Düzeni bozmayan bölge halkını ödüllendirmiş ardından düzeni bozanları ise ölümle cezalandırmıştır.¹¹² En büyük icraatı ise Karlukları Uygur Devleti'ne tabi kıldıktan sonra yaptığı Kırgız Seferi olmuştur. Bu seferden elde edilen ganimetlerin “vadiler dolusu at ve sığır”¹¹³ olduğu söylenmektedir.

Kutluk Bilge Kağan'ın yerine hakkında fazla bir şey bilinmeyen “Ay Tengride Kut bulmuş alp Külüg Bilge Kağan” unvanlı bir kağan geçmiştir. Yalnızca 3 yıl tahtta kalan Ay Tengride Kut bulmuş alp Külüg Bilge Kağan'ın en önemli faaliyeti Tibetliler'in elinden, Doğu Türkistan bölgesinin oldukça önemli şehirlerinden biri olan Kuça'yı alması olmuştur.¹¹⁴

Ardından Alp Bilge Kağan (808 – 821) geçmiştir. Nispeten diğer kağanlardan uzun süre tahtta kalan Alp Bilge Kağan dönemi imparatorluk için sakin geçmiştir. Bu dönemde iç karışıklıklar yok denecek kadar azken dışarda uzun yıllardır mücadele edilen Tibetlilerle çekişmeler devam etmiştir. Çinli bir prensesle evlenmek isteyen kağan uzun süre Çinliler tarafından oyalanmış, fakat araya giren Mani rahipleri sayesinde istediği evliliği gerçekleştirmiştir. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan'ın ölümünün ardından yerine Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlük Bilge Kağan (821 – 824) geçmiştir. 821 tarihi Uygurlar için önemli bir tarih ve dönüm noktası olmuştur. Bu tarihi izleyen zamanlarda Uygur ülkesine suikastlar ve çeşitli entrikalar birbirini takip etmiştir. Bu karışıklık durumuyla Uygurların siyasi güçleri

¹¹² A.g.e., 22.

¹¹³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971), 102.

¹¹⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, *Türkler Cilt 2* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 350.

hızla zayıflamaya başlamıştır.¹¹⁵ Yine iyi niyetli bir şekilde Çinli bir prensesle yapılan evlilik imparatorluk içinde kötü gelişmelere yol açmıştır.

Kün Tengride Ülög Bulmuş Alp Küçlük Bilge Kağan ölünce yerine küçük erkek kardeşi olan “Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan” unvanıyla Hazar Tigin (Ho-Sa/ 824 – 832) geçmiştir. Siyasi anlamda çok başarılı geçmemiş olan bu dönemde de Çin entrikaları had safhada ilerlemiştir. Sınır birlikleri tarafından Türklere Çince öğretme çalışmaları yapılmış, asimilasyon politikası güdülmüştür. Siyasi ve kültürel anlamda gerilemelerin fazla olduğu bu dönemde imparatorluk ekonomik olarak da zayıflamıştır. 832 yılında Hazar Tigin ve bütün üst düzey yöneticileri öldürüldüğünde yerine manevi oğlu olan Hu-T’e-le geçmiştir.¹¹⁶

“Ay Tengride Kut Bulmuş Külög Bilge Kağan” unvanıyla tahta geçen Hu Tigin (Hu-T’e-le / 832 – 839) de Çinli bir prensesle evlenmiş ve ne yazık ki vezirleri veya kardeşleri tarafından öldürülmüştür. Bu dönemde iç karışıklıklar fazlasıyla artmış, kağana darbeler düzenlenmiş ve bunun yanı sıra zor ve uzun geçen bir kış mevsiminde telef olan hayvanların çoğu Uygur ekonomisini derinden sarsmıştır. Böylece devlet artık komşu ülkelere ihracat yapamayacak hale gelmiştir.

Hu Tigin 839’da ölünce kağan olarak yerine önce Wu-tu-kung (II. Kasar Tigin) ve ardından Wu-chieh geçmiştir.¹¹⁷ 840 yılında Hu Tigin’in ölümüne üzülen bundan sorumlu tuttuğu Kürebir’e kızan Uygur generali Külög Baga, Kırgızlarla anlaşarak 100.000 süvariyle birlikte Karabalgasun’a hücum etmiştir. Ho-sa Tigin’i ve Kürebir’i öldürerek hakanın otağını yakmıştır.

840 yılında yapılan bu Kırgız akını Orhun Bölgesi’ndeki Uygur hâkimiyetine son vermiştir. 15 Uygur boyu, Karluklara sığınmıştır. Uygurların en büyük kitleleri Doğu Türkistan’a göç etmiş, hatta burada kendilerine yeni kağan seçmişlerdir. Fakat Çin ve Kırgızlardan gelen baskılara dayanamayarak dağılmış ve ardından Tanrı Dağları’nın güneyinde kalan Karaşahr ve Turfan bölgelerinin yakınlarına yerleşmişlerdir. Geriye kalan Uygur boylarından bazıları, Doğu Türkistan ile Çin arasında yer alan Kansu

¹¹⁵ Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 64.

¹¹⁶ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yeng-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, 24.

¹¹⁷ A.g.e., 25.

şehrine göç etmişlerdir. 13 boydan oluşan başka bir Uygur kitlesi ise, Çin'in güney sınırlarına yerleşmişlerdir. Kalan küçük bir kitle de Moğol ve Kitanlara sığınmışlardır.

Göç eden Uygurlardan iki aile Kansu (840 – 1226) ve Turfan (840 – 1368) Uygur devletlerini kurmuşlardır. Kansu Uygurları (Sarı Uygurlar) hakkında pek fazla kaynak yoktur. Yayılmacı politikadan vazgeçen Kansu Uygurları önce Kitanların ardından Tangutların ve en sonunda da Moğolların hâkimiyeti altına girmişlerdir. Günümüzde hala Sarı Uygurlar adıyla varlıklarını sürdürmektedirler.

Orta Asya ticaret yollarının üzerinde konumlanan Turfan Uygur Devleti ise Çin'deki karışıklıkları fırsat bilerek zamanla güçlenmiştir. 1206 yılında Kara Hıtay Devleti'ne bağlanmışlardır. Hıtay Devleti içerisinde birçok Uygur bulunduğu için Turfan Uygurlarının bu devlete bağlanması ve birlikte yaşamaları kolay olmuştur. 1209 yılında ise Cengiz Han'a bağlanan Uygurlar zamanla yaşadıkları kardeş kavgaları ve hâkimiyet savaşlarıyla yıkılmış; Orta Asya'da Türk hâkimiyeti böylece sona ermiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DESTANLARINDAKİ OLAYLARIN TARİHİ GERÇEKLİK AÇISINDAN İNCELENMESİ

4.1.Sakalar Dönemi

4.1.1. Alp Er Tunga Destanı

Düzenli bir destan metni bulunmayan *Alp Er Tunga Destanı* hakkındaki bilgilere Firdevsi'nin *Şehname*'sinde, Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't-Türk*'ünde, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'inde, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime*'sinde *Avesta*'da ve *Orhun Abideleri*'nde rastlanmaktadır.

Tam olarak kim olduğuna karar verilemeyen Alp Er Tunga'nın M.Ö. VII. yüzyılda yaşamış olan bir Saka hükümdarı olduğu fikri ağır basmaktadır. Bu fikre göre cihan hâkimiyeti isteğiyle dünyanın dört bir yanına seferler düzenlemiş önce Türk boylarını birleştirip ardından Kafkasya'nın sınırlarını aşarak Suriye, Mısır ve Anadolu'yu da fethederek Saka Devleti'ni kurmuştur. İran kaynaklarında Alp Er Tunga'dan Efrasiyab olarak bahsedilmektedir. Bu hükümdar, İran'la uzun süren savaşlar yapmıştır.

Alp Er Tunga'nın gerçek bir kişi olup olmadığı tartışılan bir konudur. Araştırmacılar onun birkaç Türk hükümdarının karakterize edilmiş hali olduğunu da düşünmektedir. Hatta adı bile kaynaklarda değişiklik göstermektedir. “*Türkçe kaynaklarda Alp Er Tunga (Tonga) veya Tunga Alp Er; Farsça kaynaklarda Arjasp, Frangrasyon, Frasyav, Frasiyak, Frangrasyak ve Efrasiyab; Arap kaynaklarında Frasyab ve Frasyat*”¹¹⁸ şeklinde geçmektedir. Türk soylu milletler kendi şecerelerini Alp Er Tunga'ya dayandırmışlardır. “*Uygur Türkleri arasında da ‘Efrasiyap’ olarak bilinen Alp Er Tonga’dan, sözlü anlatmalarda ‘padişahların padişahı ve bilgelerin bilgisi’*

¹¹⁸ Varis Abdurrahman, “Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 35 (2004): 1.

olarak bahsedilmiştir”.¹¹⁹ İslamiyetle tanışmış olan Müslüman Karahanlılar da soylarını Efrasiyab’a dayandırmışlardır. Bahaeddin Ögel bunu Selçukluları açıklarken¹²⁰

Padişah oluncaya kadar, “Biz Türkmen’in Kınık uruğundanız”, dediler. Padişah olduktan sonra da, “Efrasiyab’ın bir oğlu Keyhüsrev’den kaçıp, Türkmenlerin içine gelmiş ve orada oturmuş kalmış; biz onun oğullarıyız, Efrasiyab’ın neslinden geliyoruz”, dediler. Adlarını değiştirdiler. 35. nesilden sonra, soylarını götürüp Efrasiyab’a dayadılar.

şeklinde aktarmıştır. Karahanlılar da kendilerine Efrasiyab’ın oğulları ve kızları demişlerdir.¹²¹

Kaşgarlı tarafından bahsi geçen Alp Er Tonga ile adı Şehname’de de geçen Efrasiyab’ın aynı kişi olduğu yönünde bazı şüpheler vardır.¹²² Saadettin Gömeç’e göre Alp Er Tunga ve Efrasiyab aynı kişi değildir.¹²³ Bu görüşünü Cüveynî’nin¹²⁴ *Tarih-i Cihan Güşa*¹²⁵ adlı eserinde Efrasiyab hakkında bir açıklama yapmamasına dayandırmaktadır. Cüveynî’ye göre Uygurların türeyişiyle ilgili efsaneler anlatılırken bahsedilen Böğü Han, Efrasiyab’dır. “*Böğü Han, Moyan Çur Kağan olarak da bilinen*

¹¹⁹ Ali Berat Alptekin, Ebru Şenocak, “Alp Er Tunga Destanı’nın Yeni Bir Kaynağı Olarak: Süleymannâme”, *Journal of Turkish Language and Literature*, C. 5, S. 2 (2019): 128.

¹²⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi – I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 256.

¹²¹ Jean Paul Roux, *Orta Asya – Tarih ve Uygarlık*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001), 44.

¹²² Saadettin Gömeç, “İslamiyet Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20 S. 31 (2000): 58.

¹²³ Detaylı bilgi için bkz.: Saadettin Gömeç, “Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, C. 48, S. 2000 (2000): 205 – 210.

¹²⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî: 1226-1283 yılları arasında yaşamış bir tarihçi ve devlet adamıdır. Detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Bican Ercilasun, “Ata Melik Cüveynî Neler Gördü, Neler Duydu?”, *Türk Dili*, S. 822 (2020): 4.

¹²⁵ *Tarih-i Cihan Güşa*: Üç ciltlik Farsça tarihtir. 1252-1260 yılları arasında yazılan bu eser, Moğol ve İlhanlı tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Detaylı bilgi için bkz.: A.g.e., 4 – 9.

bir Uygur kağanıdır".¹²⁶ Jean Paul Roux'a göre de Efrasiyab ve Alp Er Tunga birbirinden farklı kişilerdir ve Efrasiyab İran asıllı bir kahramandır. Bu konudaki görüşünü:¹²⁷

Adı eski Semerkant'ta da bilinen oldukça popüler bu kişilik büyük bir olasılıkla Türkleştirilmiş bir İranlıdır. Daha sonra bu tamamen Türk başka bir kahramanla Alp Er Tunga'yla (kahraman erkek panter) özdeşleşmiştir; bu kahraman Kaşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda yüceltilmiştir ve kuşkusuz ünlü İran destanını etkilemiştir.

şeklinde belirtmiştir. Yani Roux'a göre Afrasiyab İranlıların halk kahramanıyken Kaşgarlı Mahmut onu Alp Er Tunga olarak tanıtmıştır. *Şehname*'de Efrasiyab'ın süreki olarak övülmesi bu durumu desteklerken en sonunda tuzağa düşürülerek öldürülmesi bu durumla tezat oluşturmaktadır. Zaten Roux'a göre Efrasiyab olmayan Alp Er Tunga'nın birbirinden habersiz iki müellif olan Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacip tarafından aynı kişi olarak tasvir edilmesi Roux'un bu görüşünü zayıflatmaktadır.

Şehname'deki anlatıma göre yaklaşık bin yıl süren İran – Turan savaşlarında İran tarafında sürekli hükümdar değişirken Türk tarafındaki tek hükümdar Efrasiyab'dır. Bu durum Efrasiyab'ın tek bir kişi değil de birden fazla Türk hükümdarının karakterize olmuş hali olduğunu düşündürmektedir. *Şehname*'deki anlatıllara göre uzun yıllar İran hükümdarlarıyla savaşmış ve en sonunda tuzağa düşürülerek öldürülmüş olan Alp Er Tunga, şerefli ve iyi bir komutan olarak tasvir edilmiştir.

Divanü Lügati't - Türk'te "Qaz" ve "Tonga" kelimelerinin açıklaması yapılırken "*Qaz: Afrasiyab'ın kızının adı. Babası Tonga Alp Er -ki Afrasiyab'dır*"¹²⁸ ve "*Tonga: Filleri öldüren bir tür pars. Afrasiyab Tonga Alp Er olarak adlandırılır; anlamı bebr gücünde olan kahraman adamdır*"¹²⁹ şeklinde bilgiler verilirken *Şehname*'de İran hükümdarlarıyla yaptığı savaşlardan ve kahramanlıklarından bolca bahsedilir. Alp Er

¹²⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev.: Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 116.

¹²⁷ Roux, *Orta Asya – Tarih ve Uygarlık*, 44.

¹²⁸ Detaylı bilgi için bkz.: Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't -Türk*, 409.

¹²⁹ Detaylı bilgi için bkz.: A.g.e., 496 – 497.

Tunga'nın “dünyadaki en iyi bey” olarak tanıtıldığı *Kutadgu Bilig*'de ise şu şekilde bir anlatım bulunmaktadır:¹³⁰

*Bakarsan görürsün şimdi bu Türk beyleri
Dünya beylerinin en iyileri
Bu Türk beylerinden adı belli
Tonga Alp Er'dir kutu belli
Yüksektir bilgisi, çoktur erdemi
Akıllı, bilgili, halkın seçkini
Ne seçkin, ne yüce, ne yiğit eren
Dünyada tetik durup bu cihana hükmeden
İranlılar Efrasiyab der ona
Bu Efrasiyab iller aldı akınlarla
Erdem, akıl ve bilgi gerekli
Dünyayı tutmak için uzatana elini
İranlılar kitaba yazmış bunu
Yazılmasaydı kim bilirdi onu*

Kutadgu Bilig'de dünyadaki en iyi bey olarak bahsedilen Alp Er Tunga'dan *Divan-ı Lügati't Türk*'te halk tarafından sevilen, güçlü bir hükümdar olarak bahsedilmektedir. Burada düzenli bir metni bulunmayan bir sagu yer almaktadır. Bazı kelimelerin açıklamalarının ardından gelen dörtlüklerle anılan Alp Er Tunga'nın tuzağa düşürülerek öldürüldüğünün anlatıldığı bu saguda dünyanın efendisinin öldüğünden ve dünyanın kötülere kaldığından söz edilmiştir. Alp Er Tunga'nın arkasından halkta oluşan büyük üzüntü de çarpıcı bir şekilde verilmiştir.

Agah Sırrı Levend, Efrasiyab kelimesini “*Efrasiyab: Turan'ın en büyük hükümdarlarından. Bütün İran'ı Pişdadiyan sülalesinden zaptederek orada senelerce hüküm sürmüştür. Yıllarca süren İran ve Turan muharebeleri Şehname'nin mühim bir faslını teşkil eder.*”¹³¹ şeklinde açıklamaktadır. Levend'e göre Efrasiyab,

¹³⁰ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, çev.: Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 42.

¹³¹ Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 161.

cihan hâkimiyeti mefkûresiyle devamlı olarak savaşmış ve özellikle İran – Turan savaşlarıyla büyük ün kazanmış Türk hükümdarı Alp Er Tunga’dır.

Alp Er Tunga’nın kimliği ile ilgili bir başka görüş de onun Köktürkler zamanında yaşadığı Tonga Tigin olduğudur. Orhun Abideleri’nden Kül Tigin Abidesi, kuzey yüzünde Beşbalıg bölgesinde yapılan savaşlar anlatılırken ölen “Tonga Tigin” adında birinden bahsedilmektedir. Saadettin Gömeç, Alp Er Tunga’nın burada bahsedilen Tonga Tigin olduğunu iddia etmektedir. Kapgan Kağan’ın büyük oğlu olan Tonga Tigin, 714 yılında tuzağa düşürülerek öldürülmüştür.¹³² İran kaynaklarında da tuzağa düşürülerek öldürülen Efrasiyab ve Orhun Abidelerinde bahsedilen Tonga Tigin’in aynı kişiler olabileceğini sonucuna varılmaktadır.

Alp Er Tunga ile ilgili ilk yazılı belge Avesta’da¹³³ yer almaktadır. Avesta’da Alp Er Tunga, İran ırkının baş düşmanı olarak gösterilmesinin yanı sıra aldaticı ve kötü bir insan tipini temsil etmektedir. İranlıların tarih yerine koyduğu *Şehname*’de adı fazlasıyla geçen Alp Er Tunga, “*Volga Nehri tarafından gelerek, Demirkapı üzerinden Ön Asya’ya, oradan da İran – Horasan yolu ile Buhara civarındaki Beykend ve Çu havzasının yukarı taraflarında bulunan Koçungar – Baş mevkiine kadar ilerleyip bu arada kalan bölgeyi topraklarına katmıştır*”.¹³⁴

Alp Er Tunga Destanı’nda anlatılanlar ile Sakaların Ön Asya seferinde yaşadıkları arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır. Sakaların Ön Asya’ya gerçekleştirdikleri sefer sırasında başlarında olan hükümdarın adı kaynaklara göre farklılık göstermektedir. “*Heredot’a göre Midias, Şehname’ye göre Efrasiyap, Türk efsanelerine göre ise bu hükümdarın adı Alp Er Tunga’dır*”.¹³⁵ Alp Er Tunga destana göre cesur, zeki ve adil bir liderdir. İmparatorluğu, geniş topraklara yayılmış ve komşu

¹³² Detaylı bilgi için bkz.: Gömeç, “Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine”, 205 – 210.

¹³³ Avesta: Bilge tanrı Ahuramazda’nın İran peygamberi Zerdüş’t’e vahyettiği Avesta, İran dilleri ve edebiyatlarının en eski ve en önemli eseridir. Arapların İran’ı ele geçirmelerinden önceki dönemlerde İran’ın resmî devlet dini olan Zerdüştilik kutsal dinî metinler mecmuası olarak (MÖ. VII. yüzyıl) elimize ulaşmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Nimet Yıldırım, “Zerdüş’tün Kutsal Kitabı Avesta”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 18 (2011): 147 – 170.

¹³⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş - Haşiyeler ve İzahlar*, 150.

¹³⁵ Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 17.

lkeleri tehdit etmiştir. Sakalar da M.. VII. yüzyılda Orta Asya'dan n Asya'ya seferler düzenlemişler ve sonucunda büyük bir alana yayılan imparatorluk kurmuşlardır. Bu seferlerde, Mezopotamya ve İran'ı fethetmişlerdir. Sakaların n Asya'da kurmuş olduğu güçlü imparatorluk Alp Er Tunga Destanı'nda da Alp Er Tunga tarafından kurulan güçlü imparatorluk olarak tasvir edilmiştir.

M.. VII. yüzyılda Orta Asya'dan gelen bir g, n Asya'yı tehdit etmiştir. Alp Er Tunga Destanı'nda bu g Saka Türkleri, Büyük İşkender'in Asya Seferi'nde ise Büyük İşkender'dir. n Asya'daki ülkeler, bu tehdit karşısında birleşmiştir. Alp Er Tunga Destanı'nda Persler ve Medler birleşirken Büyük İşkender'in Asya Seferi'nde ise birleşen lkeler Pers İmparatorluğu'nun vassal devletleridir. Orta Asya'dan gelen bu büyük g, n Asya'da büyük başarılar elde etmiştir. Alp Er Tunga Destanı'nda Alp Er Tunga, İran ve Medlerin yaşadığı bölgeyi fethetmişken Büyük İşkender'in Asya Seferi'nde ise Büyük İşkender, Pers İmparatorluğu'nu yıkmıştır.

Alp Er Tunga Destanı'nda anlatılanların, Sakaların n Asya seferinde yaşadıkları ile bazı aıllardan uyuruştuğu söylenebilir. Ancak, destanın tamamen tarihsel bir olaya dayandığını söylemek mümkün değildir. Sonuç olarak Alp Er Tunga Destanı'nın Büyük İşkender'in n Asya Seferi'nde elde ettiği başarılar sonucu Büyük İşkender'e ithafen söylendiği ve zamanla aynı bölgede yaşayan Türkler arasında da yayılarak bir Türk destanı haline geldiği sylenabilir.

4.1.2. şu Destanı

Destanda şu isimli Saka hükümdarının Makedonyalı İşkender'le mücadeleleri ve dönemde yaşanan bazı olaylar anlatılmaktadır. Kemal Zeki Gençosman'a göre şu Destanı'nda Oğuz boylarının ve Türkmenlerin kaynağı anlatılmaktadır. Ardından ise Makedonyalı Büyük İşkender'in Asya Seferi sırasında Türklerle savaşmayı göze alamayarak ordularıyla bir gece baskını yapıp Türklerle karşı nasıl yenildiği anlatılmaktadır.¹³⁶ Destana ait olduğu bilinen ilk yazılı metin Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't -Türk*'nde bulunmaktadır. Destana ait ilk ve en açıklayıcı parça "Türkmen" kelimesinin anlamı açıklanırken verilmiştir. Büyük İşkender'den Zülkarneyn olarak bahsedilen madde açıklanırken,¹³⁷

¹³⁶ Kemal Zeki Gençosman, *Türk Destanları* (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1972), 9.

¹³⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't -Türk*, 519 – 520.

Bunlar Oğuzlardır. (...)Zülkarneyn, Semerkant'ı geçip Türk diyarına yöneldiğinde Türklerin o zamanki hükümdarı Şu adlı bir genç idi. (...)bu adamın -Zülkarneyn'i kastediyorum- yaklaşmakta olduğu ona söylendi. "Onunla savaşalım mı? Yoksa nasıl emir buyurursunuz?" dediler. Şu Hocend vadisinin kıyısına, onun geçişini haber versinler diye öncü olarak kırk sipehsalar göndermişti. (...) Kavim göçebe ve çadır halkı idi. (...)
Hükümdar [Şu] Çin'e geçti; Zülkarneyn de ardından gitti. Uygur yakınında ona yaklaşıncı Hükümdar [Şu] ona bir öncü birlik gönderdi. Zülkarneyn de bir öncü birlik gönderdi. Gece savaştilar. Zülkarneyn'in öncüleri bozguna uğradı. (...) Daha sonra Zülkarneyn onunla barıştı ve Uygur şehirlerini kurdu. Bir süre orada kaldı. Hükümdar Şu, daha sonra dönüp Balâsâgun'a ulaştı ve hükümdarın adıyla "Şu" olarak adlandırılan bu şehri kurdu...

şeklinde Zülkarneyn ve Hükümdar Şu'nun karşılaşmaları anlatılmıştır. Bu madde açıklanırken aynı zamanda 24 Türk boyunun nereden geldiğine de değinilmiştir. Zülkarneyn gelirken kaçmakta zorlanan 22 aile ve daha sonrasında karşılaştıkları 2 ailenin 24 Türk boyunu oluşturduğu anlatılmıştır.

Sözlükte "Uygur" kelimesi açıklanırken de *Şu Destanı*'na değinilerek Uygur şehrinin hükümdar Şu tarafından kurulduğunun bilgisi verilmektedir. Kelime "*Beş şehirli bir vilayetin adı. İskender orayı Türk hakanı ile barıştığı zaman kurdu. (...) İskender, Uygur vilayeti yakınlarına vardığı zaman Türk hakanı ona dört bin kişi gönderdi*"¹³⁸ şeklinde açıklanmıştır ve ardından Uygur şehrinde Zülkarneyn'le yapılan bir karşılaşmadan ve Zülkarneyn'in Türkler hakkındaki görüşlerinden bahsedilmiştir.

Aynı zamanda "öge" kelimesi açıklanırken de hükümdar Şu'nun ordularının Zülkarneyn'le bir karşılaşmasının anlatılmasından bu maddede de Şu destanına yer verildiği anlaşılmaktadır. Öge kelimesi, "*Akılca üstün olana verilen lakap*"¹³⁹ ve "*Yaşı büyük, akli ve izanı olan kimse*"¹⁴⁰ şekillerinde açıklanmıştır. Destan metninin verildiği kısım ise şu şekildedir: ¹⁴¹

¹³⁸ Detaylı bilgi için bkz.: A.g.e., 54 – 55.

¹³⁹ A.g.e., 5.

¹⁴⁰ A.g.e., 22.

¹⁴¹ A.g.e., 44.

İskender Çin'e ulaştığı zaman Türk hakanı, onunla savaşmak üzere tamamen gençlerden oluşan bir birlik gönderdi. Vezir ona "ona hep gençleri gönderdin; onların yanında savaşta tecrübeli ve yaşlı birisi de olmalıydı" dedi. Hakan, "yaşlı mı?" anlamında öge der. Vezir de "evet" diye cevap verir. Bunun üzerine yaşlı bir adam gönderir. İskender'in öncülerine gece baskını yapar ve onları yenerler.

Öge maddesinin açıklamasında ilerleyen kısımlarda bir adamın ölüşü ve kemerindeki altınların kanla karışık bir şekilde etrafa saçılması anlatılır. Bu olayın yaşandığı bölgenin adı "Altın Dağ" olarak anılmıştır. Günümüzde Çin'de bu adla anılan ve çok geniş bir alanı kaplayan bir dağ bulunmaktadır. Dağın bulunduğu bölgede günümüzde hükümdar Şu'nun kurduğu anlatılan Beşbalık şehrinin kalıntıları bulunmaktadır. Şehrin kalıntılarının günümüze ulaşmış olması destanda geçen olayların gerçek olabileceğini düşündürmektedir. Şehrin kuruluşu ve bölgede yapılan çatışmaların aktarımına zamanla destansılık eklenmiştir.

Destan hakkında birçok tartışma bulunmaktadır. Adı Şu olan Türk hükümdarının hangi Türk kavmini yönettiği bilinmemekle birlikte destanda adları geçen Zülkarneyn ve Şu'nun tarihte kimi ifade ettiklerine dair bir görüş birliğine varılmamıştır.¹⁴² Kemal Zeki Gençosman'a göre "*Şu, M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış bir Saka hükümdarıdır*".¹⁴³ Bazı görüşlere göre Zülkarneyn ise Büyük İskender'dir.

M.Ö. VI. yüzyıldan I. yüzyıla kadar devamlı olarak Orta Asya topraklarına doğru hareket eden İrani ve Aryani kavimler Sakaları rahatsız etmiştir. Ahameniş kralları ardından Büyük İskender ve haleflerinin Semerkand'ı tahrip etmeleri medeniyet merkezinin Hindistan'a doğru kaymasına sebep olmuştur. Bu durum destanda Zülkarneyn'in ordusu gelirken toparlanmakta zorlanarak oldukları yerde kalan 22 Türkmen ve 2 Kalaç boyunu hatırlatmaktadır. Destanda bu durum şu şekilde anlatılmaktadır:¹⁴⁴

Ahamenişliler ve Yunanlar; Amuderya ve Sirderya, Talas ve Çu havzalarında yarı göçebe yaşayan Türk kalabalığını kuzeye ve doğuya çekilmek

¹⁴² Fidan, "İslamiyet Öncesi Türk Destanları ve Kutsal Unsurları", 42.

¹⁴³ Gençosman, *Türk Destanları*, 9.

¹⁴⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş - Haşiyeler ve İzahlar*, 65.

mecburiyetinde bırakmış ise de Talas ve Çu taraflarında yaşayan 23 Türk yahut 22 Türkmen aşireti yabancı hâkimiyetini kabul ederek eski yerlerinde kalmışlardır.

İskender'in destanda adı geçen Zülkarneyn olduğu kabul edildiğinde destanda anlatılan olayların İskender'in Türkistan Seferi sırasında yani M.Ö. 330 – 327 yılları arasında gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir.

Togan destanda yaşanan olayların Çu Devleti (Zhou/ Chou Hanedanı)¹⁴⁵ zamanına ait olduğunu ve destanda yaşananların devletin M.Ö. 11 ve 12. yüzyıllarda henüz Çin topraklarına dâhil olmadan önceki dönemlerine ait olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶ Çu Devleti, M.Ö. 1059 – 249¹⁴⁷ yılları arasında Çin'de etkinlik göstermiş, birçok unsuru Türk olan bir boylar birliğidir. Proto-Türk kökenli bir kavim olan ya da proto-Türklerin etkisinde kalmış olan Çular, Çin'de hâkimiyet kuran büyük bir hanedir. Kaşgarlı Mahmut'a göre de Çu Irmağı Vadisi Zülkarneyn döneminde Türklerin en eski yerleşim yeridir.¹⁴⁸

Zhou Hanedanı'nın son dönemlerinde Çin'de iç karışıklıklar meydana gelmiştir. Savaşan Devletler Çağı olarak da adlandırılan bu dönemde hanedanlık 170 küçük devlete bölünmüştür.¹⁴⁹ Sakalar bu karışıklıklardan yararlanarak Çin'e sefer düzenlemiş sonucunda ise Çin'in batı ve kuzey bölgelerini ele geçirmişlerdir. Hatta bu

¹⁴⁵ Yaşayış biçimi, inanışlar, dinsel törenler gibi önemli unsurlar bakımından Türklere çok benzedikleri görülen Çular, yüksek arabalı çadırdan evlerde yaşamış, av törenlerine önem vermiş ve göksel bir tanrıya inanmışlardır. Proto-Türk bir kavim oldukları ya da onlarla iç içe yaşadıkları ve böylece Türk yaşam biçimine hakim oldukları düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş - Haşiyeler ve İzahlar*, 13 – 14. Hayrettin İhsan Erkoç, “General Li Jing'in Askeri Düşüncesi ve Doğu Köktürk Kağanlığı'nın Çöküşü” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

¹⁴⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş - Haşiyeler ve İzahlar*, 29.

¹⁴⁷ Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, 7.

¹⁴⁸ A.g.e., 9.

¹⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz.: Feyza Görez, “Çin Tarihinde Hadım Olgusu ve Hadımların Hanedanlık Yönetim Sistemindeki Etkileri” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

dönemde Çin'in kuzeybatısında Shu (Şu) adında küçük bir devlet de kurulmuştur. Alp Er Tunga Destanı'na göre de Çin'e sefer düzenleyerek batı ve kuzey bölgelerini ele geçiren Sakalar, Zhou Hanedanı'nın yıkılmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Saadettin Gömeç'e göre ise bu destan tamamen farklı yorumlanmıştır. Gömeç, Hükümdar Şu'nun Çin kaynaklarında adı Su-lu olarak geçen Türgiş Başbuğu Çor Yabgu olduğu kanaatindedir.¹⁵⁰ Anlatılan olayların VIII. yüzyılda Türk illerine çağrı için sefer düzenleyen Arap ordularıyla yaşandığını savunmaktadır. Asya'nın İslamlaşması için düzenlenen bu seferlerde Batı Türkistan halkı büyük eziyetlerle karşılaşmıştır. Köktürkler'in de parçalanmaya başladığı bu dönemde diğer boyların beyleri siyasi otorite boşluğunu doldurmaya çalışmıştır. Çor Yabgu da bu dönemde Köktürklerden kalan boşluğu doldurmaya çalışmış, Tibetlilerle ittifak kurarak Çin'e saldırmıştır. Gömeç'e göre destanda anlatılanlar bu sırada Çor Yabgu'nun başından geçmiştir.

4.2.Hun Dönemi

4.2.1. Oğuz Kağan Destanı

Türklerin egemenlik alanlarını genişleterek Kafkasya, İran, Çin'i alarak Yenisey'e kadar ulaşmış olan hükümdar Oğuz Kağan'ın hayatı ve seferlerinin anlatıldığı destanın İslamiyet öncesi ve sonrası dönemlere ait farklı biçimleri bulunmaktadır. “*Destana ait yazılı olan Oğuz Kağan Destanı veya Oğuz'un Kitabı (Oğuzname) adlı metin, Türk boylarının ve özellikle de Oğuz boyunun menşei hakkındaki tarihi ve çoğunlukla olayların akıcı bir dilde anlatıldığı metinlerin en eskilerinden biridir*”.¹⁵¹

Destanın birçok farklı nüshası olmasına rağmen temel anlatı neredeyse aynıdır. Mehmet Aça'ya göre 7 nüshası bulunan destanın Fuzuli Bayat'a göre 20 kadar nüshası vardır. Uygur harfli nüsha dışındaki tüm nüshalar İslami dönemde oluşturulmuştur. Bu kadar fazla nüsha içinde öne çıkan 2 nüsha vardır. Birincisi şu an Paris Millî Kütüphanesinde bulunan Uygur harfli destan metnidir. Bu metin destanın bilinen en eski kaynağıdır. Başı ve sonundan eksik olan bu metnin nerede ve ne zaman yazıldığı

¹⁵⁰ Detaylı bilgi için bkz.: Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 312.

¹⁵¹ Reichl, *Türk Boylarının Destanları*, 32.

net olarak bilinmemektedir. Faruk Sümer, metnin XII. yüzyıldan sonra¹⁵² yazılmış olduğunu savunmaktadır. Diğer nüsha ise *Reşîdeddîn Oğuznamesi*'dir. Reşîdeddîn'in *Camii't-Tevârih* adlı eserinde topladığı ve Oğuz Kağan'ın Müslüman bir şekilde gösterildiği bu nüshada olaylar sanki tarihi olarak yaşanmış ve gerçek gibi aktarılmıştır. Bu tez çalışmasında Oğuz Kağan Destanı için asıl kaynak olarak *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı* kullanılacaktır.

Oğuz Kağan Destanı'yla ilgili en önemli unsur Oğuz'un kim veya ne olduğudur. Oğuz'un bir kişi mi yoksa Türk tarihinde farklı zamanlarda gelmiş olan önemli hükümdarların tek bir kişide karakterize edilmiş hali mi olduğu sorgulanması gereken bir konudur. Bu konuda çalışmalar yapan araştırmacılar Oğuz Kağan'ın özellikle Mete Han olduğu görüşü üzerinde durmuşlardır. Başta Zeki Velidi Togan, Oğuz Kağan'ın Mete Han'la aynı kişi olduğunu savunmuştur.¹⁵³ Orhan Ural'a göre Orta Asya'da geniş bozkırlarda bütün Türkleri hâkimiyeti altına alan Mete Han'ın kişiliği Oğuz Kağan adıyla ölümsüzleştirilmiştir.¹⁵⁴ Çuvaş Sinolog Biçurin de Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Oğuz Han hikâyesiyle Çin kaynaklarında bulunan Hun kağanı Mete Han'ın hayatını karşılaştırmıştır. Bu iki anlatının da aynı kökten çıktığını ve böylece *Oğuz Kağan Destanı*'nın Hun devrinde yaşanmış olan gerçek olaylardan alındığını belirtmiştir.¹⁵⁵

Oğuz kelime anlamı olarak da tartışılmaktadır. L. Bazin, D. Sinor ve A. Bernştam'a göre oğuz kelimesi “öküz”den gelmektedir. Bu açıklama halk ağzına daha yakındır. Halk arasında Oğuz Kağan'ın boynuzlu olarak tasvir edilmesiyle de açıklama mantıklı bir zemine oturmaktadır.¹⁵⁶ L. Gumilyov'a, L. Ligetti ve A. Konanov'a göre ise oğuz kelimesi boy anlamına gelen “ok” ve kelimeye çoğulluk anlamı katan “-uz” ekinin

¹⁵² Faruk Sümer, “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”, *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, C. XVII, S. 3 – 4 (1959): 388.

¹⁵³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş - Haşiyeler ve İzahlar*, 40.

¹⁵⁴ Orhan Ural, *Üç Destan: Oğuz Kağan – Ergenekun – Köroğlu* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972), 7.

¹⁵⁵ İnan, *Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*, 192.

¹⁵⁶ Kuban Seçkin, “Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nın Gramer İncelemesi: Giriş - İnceleme - Metin - Notlar - Sözlük – Dizin” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 7.

birleşmesiyle oluşarak “boyılar, aileler” anlamına gelmektedir. Oğuz kelimesinin “insan, kişi” anlamını bildiren bir kelime olduğunu da düşünülmektedir. Budberg’e göre ise Oğuz, “ugur” kökünden gelen bir kelimedir ve “boynuz” anlamını taşımaktadır.¹⁵⁷ Ok+uz şeklindeki etimoloji kabul edildiğinde Oğuz’un bir kişi değil Türklerin kafasındaki karakterize hükümdar olduğu düşünülebilir. Çünkü kelimeye çoğul anlamı veren +uz eki bulunmaktadır. Bu çoğulluk Oğuz’da birden çok kişinin karakterize edildiğini desteklemektedir.

Destanın oluşumuyla ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunların ilkinde göre destan M.Ö. 209 – 126 yılları arasında Orta Asya’da büyük bir devlet kurmuş olan Hiyung-Nu’larla alakalıdır. Türklerin tarihte bilinen en önemli fetihleri bu zamalarda gerçekleşmiştir.¹⁵⁸ İkinci görüşe göre ise “*M.Ö. VII. yüzyılda Orta-Asya’da bulunan Sakalar devleti ile birkaç asır sonraki İndo-skit Devleti zamanındaki olaylardır. Daha sonraki bazı tarihî hadiseler de destana karışmıştır*”.¹⁵⁹

İlk görüşe göre Oğuz Kağan, bu dönemde Türklere hükümdarlık yapan Mete Han’la özdeşleşmektedir. Mete, M.Ö. 209 – 174 yılları arasında yaşamış ve Hun Devleti’ne en parlak dönemlerini yaşatmış olan hükümdardır. Babası Teoman’ı öldürerek tahta geçmiş olan Mete, Hun Devleti’nin sınırlarını çokça genişleterek farklı milletlerden insanları imparatorluğunun çatısı altında toplamıştır. Çin kaynaklarında Hun Hakanı Mete Han’ın hayatı anlatılırken efsanelerle karışık bir biçimde anlatılmaktadır. Mete’nin Yüe-çilere esir verilmesi ve emrindeki askerlerle bu esaretten kurtularak babasını öldürdüğüün anlatıldığı bölümlerde gerçek – abartı karıştırılarak aktarılmıştır. Daha sonra *Oğuz Kağan Destanı*’nda kendine yer bulan bu ifadeler Oğuz Kağan’ın Mete Han olduğu hakkındaki görüşlerin dayanağını kuvvetlendirmiştir.

Oğuz Kağan’ın altı tane oğlu vardır ve bu oğullarının isimleri mitolojik özellikler taşımaktadır. Bu altı oğulun her birinin dörder tane oğlu olmuştur. 24 tane Oğuz boyu

¹⁵⁷ A.g.e., 7.

¹⁵⁸ Mehmet Kaplan, “Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabında Eşya ve Âletler”, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1 (İstanbul: Dergâh Yayınları), 77.

¹⁵⁹ A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1972), 122.

bulunmaktadır.¹⁶⁰ Bu boyların listesi ilk defa tarihsel bir kayıt olarak Kâşgarlı Mahmud'un eseri olan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te de yer almaktadır.¹⁶¹ Reşîdeddîn'in *Câmîü't-Tevârîh* adlı eserinde Oğuz boylarının ilk kez 24 boyun da bulunduğu tam bir listesi bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un 22 olarak yazdığı listeyi Reşîdeddîn 24'e tamamlamıştır. Bu 24 boyun geldiğine inanılan yer işte Oğuz Kağan'ın altı oğlu ve bunlardan olan dörder torunudur. Oğuz'un toplam 24 tane torunu vardır. Oğuz boylarının adları bu 24 torunun adlarından gelmektedir.¹⁶²

Oğuz Kağan, destanın hem İslamiyet öncesi hem de sonrası nüshalarında babasını öldürmüştür. Mete ile benzerlikleri sadece tahta geçmek için verdikleri savaşla kalmamıştır. Mete Han ve Oğuz Kağan'ın çocuklarının adları da oldukça benzemektedir. Mete'nin öldüğünde yerine geçen oğlunun adı Ki-ok yani Kök'tür. Kök'ün ardından tahta geçen oğlunun adı ise Kün-içen'dir. Oğuz'un ise iki eşinden altı tane oğlu olmuştur. Bu altı çocuğa ad verilmesi olayı destanda: ¹⁶³

(55) o ışıgın içinde bir kız var, yalnız oturuyor. Çok güzel bir kızdı. Başında (alnında?) ateşli (58) ve parlak bir beni vardı, demir kazık (kutup yıldızı) gibi idi. O kız öyle (60) güzeldi ki, gülse, gök tanrı gülüyor; ağlasa, gök tanrı (62) ağlıyor (sanılırdı). Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti; sevdi, aldı.

(64) Onunla yattı ve dilediğini aldı. Kız gebe kaldı. Günler ve gecelerden sonra (66) (gözleri) parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Kün adını koydular; ikincisine (68) Ay adını koydular; üçüncüsüne Yultuz adını koydular. Yine bir gün (70) Oğuz Kağan ava gitti. Önünde, bir göl ortasında, bir ağaç gördü. Bu ağacın koğuğunda

¹⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz.: Faruk Sümer, *Oğuzlar – (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972), 201 – 372.

¹⁶¹ Oğuz kelimesinin açıklaması yapılırken 22 tane Oğuz boyundan da bahsederek bunlar listelenmiş ve ek olarak boyların damgaları da verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't -Türk*, 26 – 27 – 28.

¹⁶² Rıfat İlhan Çelik, “Oğuznamelerde Oğuz Teşkilatlanması ile İlgili Bilgiler”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, (1 – 5 Ekim)* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018): C. X, 663 – 672.

¹⁶³ W. Bang, G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı* (İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1936), 13, 15.

(73) bir kız vardı, yalnız oturuyordu. (74) Çok güzel bir kızdı. Gözü gökten daha gök idi: (76) saçı ırmak gibi dalgalı idi; dişi inci gibi idi. Öyle güzeldi (78) ki, eğer yer yüzünün halkı onu görse: “Eyvah! ölüyoruz!” -der ve (tatlı) süt (80) (acı) kımız olurdu. Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti. Yüreğine ateş (82) düştü; onu sevdi, aldı. Onunla yattı ve dileğini aldı. (Kız) gebe kaldı. Günler (84) ve gecelerden sonra (gözleri) parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine (86) Kök adını koydular; ikincisine Tağ adını koydular; üçüncüsüne (88) Tengiz adını koydular.

şeklinde anlatılmıştır. Oğuz Kağan, gökten inen ışıktan çıkan eşinden doğan çocuklarına Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han adlarını verirken suyun ortasındaki ağaç kavuğundan çıkan eşinden doğan çocuklarına Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han adlarını vermiştir.¹⁶⁴ Burada da görüldüğü gibi Oğuz Kağan’ın iki oğlunun adıyla Mete Han’ın oğlu ve torununun adı aynıdır. V. yüzyılın başlarında Avrupa Hunları’nın hükümdarının adı Yulduz (Uldız/ Yıldız) Kağan’dır. Yulduz, Oğuz Kağan’ın çocuklarından birinin de adıdır.¹⁶⁵ Türk tarihinde bilinen Yıldız isminde başka bir hükümdar daha olmaması Mete Han’ın soyunun *Oğuz Kağan Destanı*’nda, Oğuz’un çocukları vasıtasıyla anılmış olabileceğini hatırlatmaktadır. Bu durum Oğuz ve Mete arasındaki benzerlik konusunda göz ardı edilmemesi gereken önemli bir ipucudur.¹⁶⁶

Oğuz’un ülkesini evlatları arasında paylaştırırken “Üç – Ok” ve “Boz – Ok” olarak ikiye ayırması ve bir grubu doğuya diğerini batıya hakim kılması Türk devlet teşkilatlanması geleneğinde “ikili teşkilatlanma”yı hatırlatmaktadır. Oğuz Kağan’ın ülkesini evlatları arasında paylaştırdığı bölüm destanda:¹⁶⁷

(334) benim artık cesaretim yoktur; Kün, Ay ve Yultuz, doğu tarafına sizler gidin: (336) · Kök, Tağ ve Tengiz, sizler de batı tarafına gidin”- dedi. Ondan sonra üçü (338) doğu tarafına, üçü de batı tarafına gittiler. Kün, Ay (340) ve

¹⁶⁴ Oğuzhan Pamukçu, “Oğuz Kağan Destanı’nda Erkek Çocuklarına Verilen Adların Mitolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1 (2020): 173.

¹⁶⁵ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 176.

¹⁶⁶ A.g.e., 176.

¹⁶⁷ Bang, Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, 33.

Yultuz çok av ve çok kuş avladıktan sonra, yolda bir altın yay (342) buldular; onu aldılar ve babalarına verdiler.

(343) Oğuz Kağan sevindi, güldü, yayı üçe böldü ve: “Ey büyük (345) (oğullarım), yay sizlerin olsun; yay gibi okları göğşe kadar atın”- dedi. (347) Kök, Tağ ve Tengiz çok av ve çok kuş avladıktan (349) sonra, yolda üç gümüş ok buldular; aldılar ve babalarına verdiler. (351) Oğuz Kağan sevindi, güldü, okları

(352) üçe üleştirdi ve: “Ey küçük (oğullarım), oklar sizlerin olsun. (354) Yay oku attı: sizler de ok gibi olun”- dedi. Ondan (356) sonra Oğuz Kağan büyük kurultay topladı. Maiyetini ve halkını (358) çağırttı. Onlar geldiler ve müşavere ettiler. Oğuz Kağan büyük ordugah ...(360) ... sağ yanına

(361) kırk kulaç direk diktirdi; üstüne bir altın tavuk koydu; altına (363) bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi. (365) Üstüne bir gümüş tavuk koydu; dibine bir kara koyun bağladı. (367) Sağ yanda “Buzuk”lar oturdu; sol yanda “Üç Ok”lar oturdu. (369) Kırk gün, kırk gece yediler, (370) içtiler ve sevindiler. Sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi ve: (372) “Ey oğullarım, ben çok aştım; çok vuruşmalar gördüm; çok kargı ve çok ok attım; atla çok yürüdüm; (374) düşmanları ağılattım; dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tanrıya (borcumu) ödedim. (376) Şimdi yurdumu size veriyorum” – dedi...

şeklinde geçmektedir. Burada açıkça görülmektedir ki Oğuz ülkesini altı evladı için doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırmıştır. Çocuklarını onları doğuran anneye göre sınıflandırıp iki gruba ayırmış ve ardından onlardan büyük olanlara doğu tarafını yani merkez yönetimini vermiştir. İkili teşkilatlanma geleneğinde de doğu merkez sayılmakta ve ülkenin asli yönetimi doğuyu yönetenin elinde tutulmaktaydı.

*“Oğuz Han’ın fütuhâtı Doğu Avrupa’da Kılbaraklara karşı, karanlık ülkelerde, Mısır, Suriye, Hindistan ve Çin’i içine almaktadır”.*¹⁶⁸ Destanda geçen yer adlarının çoğu Orta Asya’da bulunan yer adlarıyla uyushmaktadır.¹⁶⁹ Aynı zamanda destanda geçen kavim isimlerinin birçoğu var olan Türk kavimleriyle de uyushmaktadır. Oğuz

¹⁶⁸ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkut’un Kitabı* (İstanbul: Devlet Kitapları, 1973), XL.

¹⁶⁹ A.g.e.: XL.

(Türkmen), Uygur, Kıpçak, Kanlı, Karluk, Kalaç gibi kavimler destanda geçen ve zaten varlığı bilinen kavimlerdendir.

Oğuz Kağan'ın devletinin geniş sınırları göz önünde bulundurulduğunda Oğuz Kağan'ın Sakalar döneminde yaşamış bir hükümdar olabileceği de düşünülebilir. Çünkü Sakalar Orta Asya'dan Balkanlara kadar uzanan çok büyük bir alanı hâkimiyeti altına almışlardır. Destanda Oğuz Kağan da uçsuz bucaksız bir ülkenin hakimi olarak anlatılmıştır.

Destanda ayrıca Oğuz Kağan'ın savaştığı milletler ve bu milletlerin hükümdarları da verilmiştir. Oğuz Kağan Devleti'nin sınırları kuzeyde Rusya; batıda Bizans; doğuda Hindistan ve Tibet; güneyde Suriye ve Mısır'a kadar uzanmıştır.¹⁷⁰ Batıda savaştığı Urum Kağan, Rumların yani Bizans'ın hükümdarıdır. Urus Kağan ise Rusların hükümdarıyken Urum Kağan'ın kardeşi olarak gösterilmektedir. Türkler, Rumlarla ve Ruslarla ilk olarak milattan önceki devirlerde Sakalar zamanında karşılaşmışlardır. Sakaların cihan hâkimiyeti anlayışıyla Balkanlara kadar fetihler yaptığı bilinmektedir. M.Ö. VIII ve II. yüzyıllar arasında Sakalar, Kırım'a yerleşmiş ve oradan Anadolu ve Mezopotamya topraklarına inmişlerdir.¹⁷¹ Burada yine ikinci görüşe göre Oğuz Kağan'ın çok daha eski zamanlardan bir Türk hakanı olduğu ve Türklerin destanda belirtilen halklarla karşılaşmış olabilecekleri ihtimali doğmaktadır.

Diğer bir görüşe göre ise Oğuz Kağan birkaç Türk hükümdarının iyi ve güzel bütün özelliklerini alarak karakterize edilmiş birisidir. Oğuz Kağan; Alp Er Tunga, Mete Han, Cengiz Han, Buğra Han gibi önemli hükümdarlara benzetilmektedir. Bu kişiler Sakalardan beri Türklere hâkimiyet kurmuş, büyük devletler yönetmiş ve fetihler yaparak ülkesinin sınırlarını genişletmiş önemli kişilerdir.¹⁷²

¹⁷⁰ Fuzuli Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 131 – 135.

¹⁷¹ Köse, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Motif ve Tip İncelemesi”, 207.

¹⁷² Oğuz'un tarihi şahsiyetler olan Mete, Cengiz, Buğra Han gibi hükümdarlara benzetilmesi etnik kültürel sistemde tarihi – mitolojik ecdat tipinin yeniden doğması, yani ihyasıdır. Detaylı bilgi için bkz.: Fuzuli Bayat, “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni Düşünceler”, *Türkler Cilt 2* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 936.

Oğuz Kağan gerçekte var mıdır yoksa hiç yaşamamış yalnızca halk anlatılarında var olmuş birisi midir buna kesin bir cevap vermek mümkün değildir. Oğuz Kağan'ın yukarıda belirtildiği gibi gerçek bir kağan olabileceği fikri üzerinde durulduğunda destan için tarihi metinlerin abartı ve olağanüstülüklerle bezenmiş bir halidir denilebilir.

4.3.Köktürk Dönemi

4.3.1. Bozkurt Destanı

Bahaeddin Ögel tarafından *Kurttan Türeyiş Efsaneleri* olarak adlandırılan ve Çin kaynaklarında da ulaşılan metinlerden oluşan destan, başka araştırmacılarca *Bozkurt Destanı* olarak adlandırılmıştır. Destanda soykırımı uğrayan Köktürkler'in bozkurttan anne olarak faydalanmaları anlatılmaktadır. Köktürk hanedanının soyu olan Aşina (A-shih-na) ailesinin ortaya çıkışı konu alınmıştır. Chou-Shu tarihinde geçen metinde “Tu-küe” adının nereden geldiğine de değinilmiştir. Bu adı almalarını sebebi olarak Köktürkler'in yaşadığı Altay Dağları'na Çinliler tarafından “miğfer”e benzediği için miğfer anlamına gelen Tu-küe (Tukyu/ Türk) denmesi gösterilmektedir.

Destanın çeşitli kaynaklarda tespit edilmiş 5 farklı nüshası bulunmaktadır. Bunlar:¹⁷³

1. Chou-Shu'daki I. kayıt,
2. Chou-Shu'daki II. kayıt,
3. Sui-Shu'da geçen kayıt,
4. Camiü't-Tevarih'te geçen kayıt,
5. Şecere-i Türk'te geçen kayıttır.

Türeyiş Destanı'na ait yazılı ilk metin *Zhou Tarihi*'dir.¹⁷⁴ Bu belgede bulunanla neredeyse aynı şekilde bir anlatım yine Çin tarihini anlatan *Kuzey Tarihi*'nde de

¹⁷³ Özgür Türker, “Nefesten Taşa, Taştan Kağıda – Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 8 – 9.

¹⁷⁴ Gürhan Kırilen, “Türk Türeyiş Destanı'nda Geçen ‘Komşu Ülke (Lin Guo)’ Sorunu Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 56 (2014): 77.

bulunmaktadır. Bir çocuğun ayaklarının kesilerek bataklığa atıldığı¹⁷⁵ anlatılan Zhou Tarihi'nde anlatılanlardan farklı olarak Kuzey Tarihi'nde anlatılan olayda çocuğun kollarının kırılmış olduğu¹⁷⁶ da eklenmiştir. Bu anlatılardan çocuğun yalnızca ayaklarının kesilerek bataklığa atıldığı metin şu şekildedir:¹⁷⁷

Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. (Mağlubiyetten sonra Köktürkler), bu memleket tarafından, soyca öldürüldüler. (Tamamen öldürülen Köktürkler içinde) , yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. (Lin memleketinin) askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, (ona acımışlar ve) onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak (gitmişlerdi).

Çocuğun kollarının da kesik bir halde bataklığa atıldığının anlatıldığı metinde öncelikle Köktürkler'in atalarının kendilerine yurt tuttukları yer hakkında bilgi verilerek başlanmıştır ve bu metin şu şekildedir:¹⁷⁸

Bir rivayete göre Kök Türklerin ilk ataları Hsi-Hai, yani Batı Denizi'nin kıyılarında oturuyorlardı. Lin adlı bir memleket tarafından onların kadınları, erkekleri ve büyüklü küçüklü (çocukları da dâhil) hepsi yok edilmişti. Yalnızca bir çocuğa acımışlar ve onu öldürmekten vazgeçmişlerdi. Bununla beraber, onu da kol ve bacaklarını keserek “Büyük Bataklık”ın içerisindeki otların arasına atmışlardı.

Bahaeddin Ögel tarafından derlenerek üç ayrı anlatı şeklinde sunulan *Türklerin Kurttan Türeyiş Efsanelerinin* iki anlatısı birbirine çok benzerken son anlatı diğerlerinden biraz daha farklıdır. Üçüncü anlatıda Türklerin ortaya çıktıkları yer hakkında bilgi verildikten sonra “Türk” adını alışları Üçüncü versiyonda yine Türklerin soyu dışı bir kurda dayandırılmıştır.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz.: Ögel, *Türk Mitolojisi – I*, 20 – 21.

¹⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz.: Ögel, *Türk Mitolojisi – I*, 22 – 23.

¹⁷⁷ A.g.e.: 20.

¹⁷⁸ A.g.e.: 22.

¹⁷⁹ Detaylı bilgi için bkz.: A.g.e.: 27 – 28.

Kök Türklerin ataları, Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmışlardır. Onların kabilelerinin reisine A Pang-pu denirdi. Onun on yedi tane büyük ve küçük kardeşi vardı. Büyük kardeşlerinden birinin adı da İ-ci Ni-su-tu idi. Bu çocuk kurttan doğmuştur. Bütün bu kardeşlerin, yaratılış bakımından tabiatları biraz budalaca idi. Bu sebeple de devletleri, düşmanlar tarafından süratle yok edildi.

Chou-shu adlı Çin kaynağında bulunan Kök Türklerin türeyişine adir olan üçüncü efsane, sadece Zhou Sülalesi'nin resmi tarihinde geçmektedir. Türkleri Zhou Sülalesi'nden daha iyi tanıyan Sui Sülalesi'nin tarihinde ise bu metin bulunmamaktadır.¹⁸⁰

Büyük Hun Devleti'nin önce dağılması ve ardından yıkılmasıyla halkı kitleler halinde çeşitli bölgelere yayılmıştır. Çin'in batısı, Türkistan'ın ise doğusunda kalan bölgeye yerleşen kitle yayılım gösteren Hun kitlelerinden sadece bir tanesidir. Bu grup siyasi herhangi bir teşekkülleri bulunmadan Kansu eyaletinde Ordos ve Shan-si'de yaşamışlardır.¹⁸¹ Aynı dönemde Çin'de ise iç karışıklıklar dolayısıyla üç farklı hanedanın hüküm sürdüğü “Üç Devlet Dönemi”¹⁸² olarak adlandırılan dönem yaşanmaktaydı. Yani Orta Asya'da çok uzun bir süre siyasi açıdan istikrarsız ve karışık bir dönem yaşanmıştır.

Fuzuli Bayat'a göre *Bozkurt Destanı*'nda M.Ö. 119'larda baş vermiş olaylar anlatılır.¹⁸³ M.Ö. 119 yılı Mete Han döneminden beri Orta Asya'da devam eden Hun üstünlüğünün sona erdiği zamanlar içinde yer almaktadır. Ki-ok'tan sonra giderek zayıflayan Hun hâkimiyeti en sonunda Orta Asya'da kurulan Büyük Hun Devleti'nin çökmesiyle sonuçlanmıştır. Bölgedeki diğer topluluklarla (Yüe-çiler, Wu-sunlar)

¹⁸⁰ İnci Yılmaz, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, 107.

¹⁸¹ Necati Demir, *Bozkurt ve Ergenekon Destanı*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 20.

¹⁸² Çin'i idare eden Han Hanedanı M.S. 220'de yıkılır. Çin'de iç karışıklıklar çıkar. Sonunda Çin'de Shu Devleti (220-263), Wei Devleti (220-265) ve Wu Devleti olmak üzere üç büyük devlet kurulur. Çin tarihinde bu döneme “Üç Devlet Dönemi” denilmektedir. Bu üç devlet 265'te yönetimi ele geçiren Chin Devleti (265-317) ile son bulur. Detaylı bilgi için bkz.: A.g.e., 20.

¹⁸³ Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*, 121.

birlik olan Çin, Hunların sonunu getirmiştir. M.Ö. 56 yılına kadar bağımsızlıklarını koruyan Hunlar, Hohanyeh zamanında ikiye bölünerek bir kısmı Çin'e bağlanmış Cici Han önderliğindeki diğer kısım ise Batı Türkistan'a göç etmiştir. Kuzey Hunları olarak adlandırılan ve Batı Türkistan'a göç eden Hunlar 20 yıl kadar varlıklarını sürdürseler de M.Ö. 36 yılında Çinliler tarafından büyük bir orduyla yenilgiye uğramışlardır. Sonrasında Köktürk Devleti'nin kurulmasına kadar dağınık boylar halinde varlığını sürdüren Hunlar, Köktürkler'in atalarını oluşturmuşlardır.

Moğolistan'ın şehri olan Bugut'un 10 kilometre batısında, VI – VIII. yüzyılda dikilmiş olduğu düşünülen Bugut Yazıtı'nın üst kısmında belden aşağısı insan, belden yukarısı eski Türklerin efsanevi atası olarak görülen kurt şeklinde olan bir yaratık kabartması bulunmaktadır.¹⁸⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere Türkler kendilerinin bazen kurtarıcısı bazen yol göstericisi bazen de yeniden türeyişlerine ortak olan Bozkurt'a çok değer vermiş ve insanı bozkurtla birlikte yeniden tanımlama girişimlerinde bulunmuşlardır. Ayrıca Gülçin Çandarlıoğlu'na göre *Bozkurt Destanı* Kuzey Liang Hun Devleti'nin M.S. 430'da Tabgaçlar tarafından yıkılış hadisesini belirtmektedir.¹⁸⁵

Destanda, A-Shi-Na boyunun Çin önlerinden çekildikleri, Gobi Çölü'nü geçerek Turfan bölgesine yerleşmiş oldukları görülmektedir. Daha sonra 460 yılında Turfan bölgesine Avarlar tarafından bir saldırı gerçekleştiği ve burada bir katliam yaptıkları anlaşılmaktadır. 460 yılına kadar zaten Juan-Juanlar tarafından birçok kez soykırıma uğrayan Türk boyları en son 460 yılında büyük bir katliamla neredeyse yok edilmişlerdir. Büyük katliamın gerçekleştiği bölgenin Etsin Göl'ün aşağısına bulunan bataklık olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸⁶ Destanda çocuğun kolları ve bacakları kesildikten sonra atıldığı düşünülüyor bataklık bu Etsin-Göl'de bulunan bataklık olmalıdır.

Tarihi kaynaklarda geçen bu destanın gerçekliğini sorgulayabilmek için bakılması gereken ilk nokta “Lin Ülkesi” olmalıdır. Destanın ikinci versiyonunda “*Lin adlı bir memleket tarafından onların kadınları, erkekleri ve büyüklü küçüklü (çocukları da*

¹⁸⁴ GÖMEÇ, *Kök Türk Tarihi*, 16.

¹⁸⁵ Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 41.

¹⁸⁶ Abdulhaluk Çay, “Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı”, *Millî Folklor Dergisi*, (1995):

dâhil) hepsi yok edilmişti”¹⁸⁷ şeklinde geçen Lin Ülkesi tabiri ilk versiyonda da “*Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler.*”¹⁸⁸ şeklinde yer almaktadır. Çince komşu anlamındaki “lin”¹⁸⁹ kelimesi büyük ihtimalle Türk boylarına fazlasıyla yakında oturan bir milleti ifade etmek için kullanılmıştır. Köktürkler’in ortaya çıkışlarından sonraki süreçte komşu halkların, önce Tanrı Dağları’nın güneyindeki vaha devletleri ile güneydeki Ordos Bölgesi, Taklamakan Çölü’nün kuzeyi ve kısa süre sonra da Orta Asya’nın Mevaraünnehir Bölgesi ve güneyinde kalan ülkeler olduğu görülebilmektedir.¹⁹⁰ Eğer bu komşu ülke Çin olsaydı kendi tarihlerinde kendilerinden komşu olarak bahsetmezlerdi. Orta Asya’da kurulan Türk devletleri birçok Türk boyunu da hâkimiyeti altına almıştır. Bu hâkimiyet bazen zorla gerçekleştirilmiştir. Hunların yıkılmasına sebep olan da aslında dağınık halde yaşayan diğer Türk boylarının Çin’le yaptığı iş birliği olmuştur. Bu durumda destanda bahsedilen Lin Ülkesi Çinle birlik olup Hunların yıkılmasına sebep olan Yüe-çiler ya da Wu-sunlar olabilir.

Gürhan Kırilen’in “Lin Ülkesi” üzerine yaptığı araştırmada vardığı sonuçlar Kuça Şehir Devleti’nin¹⁹¹ destanda sözü edilmiş olan “komşu ülke”¹⁹² olabileceğini göstermektedir. Kuça’nın asli unsurları Uygurlardır. Kırilen, Orta Asya’da Türklere komşu olan milletlerin suç ve ceza sistemlerini incelediği makalesinde, destanda anlatılan bacakları kesme ve kolları kırma uygulamasının o dönemlerde Kuça

¹⁸⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi – I*, 22.

¹⁸⁸ A.g.e.: 20.

¹⁸⁹ Kırilen, “Türk Türeyiş Destanı’nda Geçen “Komşu Ülke (Lin Guo)” Sorunu Üzerine”, 78.

¹⁹⁰ A.g.m.: 85.

¹⁹¹ Kuça Şehir Devleti: Hunlar zamanında önemli bir şehir devleti olan Kuça daha sonraları Çin’in egemenliği altına girmiştir. T’ang Hanedanlığı döneminde Çin ve Köktürkler birlik olup Kuça’ya saldırmıştır. Daha sonra Kuça, Çin hâkimiyeti altındayken Köktürlere defalarca kez saldırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Taşağıl, “Türkistan Şehirlerinin 630 – 682 Yılları”, [15.09.2023]. <https://ahmettasagil.wordpress.com/makaleler/turkistan-sehirlerinin-630-682-yillari/>

¹⁹² A.g.m.: 82.

Devletçiği'nde bulunduğunu belirtmiş ve Türklere destanda anlatılan olayları yaşatan milletin Kuçalıları olabileceğini savunmuştur.

Destanda önemli olan diğer nokta ise kurdun ve çocuğun saklanarak yaşamlarını kurdukları mağaradır. Bu mağara Hunların nerede olduğu bilinmeyen kutsal Ata Mağarası'nı¹⁹³ hatırlatmaktadır. Varlığı Çin kaynaklarından öğrenilen bu Ata Mağarası'nda yılın belli dönemlerinde büyük törenler yapılmış, kurbanlar kesilip sunaklar sunulmuştur. Ata Sini ya da Kutsal Atalar Mağarası adı verilen bu önemli mağarada kurultaylar da düzenlenmiştir. Kurttan türemeyeyle ilgili ikinci efsaneye bakıldığında burada Türklerin ilk atalarının Batı Denizi kıyılarında oturduğundan söz edilmiştir. Burada adı geçen Batı Denizi bazı yorumlamalara göre Hazar Denizi'ni işaret etmektedir.¹⁹⁴

Olayların diğer ikisinden çok farklı şekilde anlatıldığı üçüncü efsaneye bakıldığında ise devletin başına geçtiğinde Türk unvanını alan bir hükümdardan bahsedilmektedir. Bu kişi Yafes'in oğlu olan Türklerin atası olduğuna inanılan Türk'ü hatırlatmaktadır. Destandaki Türk'ün on karısı vardır. Bu on eş Köktürkleri oluşturan “on-ok”ları hatırlatmaktadır.

4.3.2. Ergenekon Destanı

Destanda düşman saldırılarıyla soykırıma uğramış olan Türklerin içinden kurtulmayı başaran iki ailenin Ergenekon adındaki bir ovaya yerleşip burada çoğalması ve ardından etraflarındaki demir bir dağı eriterek buradan çıkışları anlatılmaktadır. Destanın tam bir metni bulunmamakla birlikte destanla alakalı en önemli kaynak Reşîdeddîn'in *Cami üt-Tevarih* adlı eseridir. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk* adlı eserinde ise Reşîdeddîn'in anlatımını Moğollara uyarlamıştır. Metinlerde Moğollar ve Türkler birlikte yaşayan tek bir millet gibi anlatılmıştır.

Ergenekon Efsanesi Köktürkler'in türeyiş efsanesi olduğu kabul görmektedir. Destanla alakalı Çin kaynakları içinden özellikle Sui ve Kuzey Chou hanedan tarihlerinde oldukça fazla bilgi edinilmektedir. Bu bilgilerde bazı tarihi olaylarla efsanevi nitelikteki olaylar iç içe anlatılmıştır. Haliyle tarihi olaylar ile efsane arasında

¹⁹³ Detaylı bilgi için bkz.: Ögel, *Türk Mitolojisi – I*, 21.

¹⁹⁴ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 24.

bir ilişki kurulabilmesi mümkündür.¹⁹⁵ Bu destanda diğer destanlardan farklı olarak olaylar tek bir ana kahraman etrafında değil bütün bir kavim etrafında gelişmektedir. En başından itibaren özel isimlerin kullanılmadığı destanda olaylar ailelerin etrafında gelişmiştir. Bireysel üstünlük kazanma düşüncesi yerine dağılmış haldeki milletin kalıntıları toparlayarak ayakta tutabilme isteği destana yön vermiştir.

Bu destan, *Bozkurt Destanı*'nın devamı ya da varyantı şeklinde düşünülebilecek bir destandır. *Bozkurt Destanı*'nda Köktürkler'in önce soykırımı uğraması, buradan kurtulan küçük bir erkek çocuğu ve onu himayesi altına alan bir kurttan neslin yeniden çoğalması ve en sonunda sığındıkları ovada uzun yıllar yaşamaları anlatılmaktadır. Ergenekon Destanı'nda ise konu biraz daha değişerek soykırımı uğrayan Türklerden hayatta kalan yalnız iki ailenin sığındığı bir ovadan yüzyıllar sonra çıkmaya çalışmaları anlatılmaktadır. Aslında bakıldığında anlatılan iki önemli olay vardır. İlki Türklerin soykırımı uğraması ve ikincisi de göç ettikleri sırada onlara yol gösterici olarak bir kurttan faydalanmalarıdır. Destanda uğranılan soykırım şu şekilde verilmiştir:¹⁹⁶

(Türk illerinde Gök-Türk oku ötmeyen, Gök-Türk kolu yetmeyen bir yer yoktu. "Bütün kavimler birleşerek" Gök-Türklerden öğ almaya yürüdüler. Türkler, çadırlarını, sürülerini bir yere topladılar; çevresine hendek kazdılar, beklediler, Düşman geldi. Vuruş başladı on gün vuruştular. Gök-Türkler üstün geldi.)

... Bir gün bütün iller Hanları ve beyleri av yerinde konuştular. Gök-Türklerle hile yapmazsak işimiz yaman olur, dediler. Tan ağarınca baskına uğramış çeri gibi, ağır yüklerini, kötü mallarını bırakıp kaçtılar.

Türkler: "Bunların vuruşma güçleri gitti, kaçıyorlar" Deyip arkalarından varıp yetiştiler.

(Düşmanlar) Gök-Türkleri görünce birden geri döndüler. İkisi vuruştular. Düşmanlar galip geldi.

Gök-Türkleri öldüre öldüre çadırlarına geldiler. Çadırlarını mallarını öyle aldılar ki bir ev kurtulmadı. Büyüklerin hepsini kılıktan geçirdiler. Küçükleri kul edinip herkes birini alıp gittiler.

¹⁹⁵ Çay, "Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı", 2.

¹⁹⁶ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 25.

Bu bölümde bahsedilen bütün kavimlerin Köktürkler karşısında birleşmesi olayı 687 yılında gerçekleşen Çin, Kitan ve Oğuzlar'ın Köktürkler karşısında yapmış oldukları ittifakı hatırlatmaktadır.¹⁹⁷ O dönemde Dokuz Oğuzların başında bulunan Baz Kağan, Çin ve Kitanlılarla iş birliği yaparak Köktürkler'in üzerine gelmiş; önce yaptıkları küçük çaplı savaşta yenildikten sonra Köktürkleri tuzağa düşürerek büyük bir kıyıma uğratmışlardır. Destana göre yetişkinlerin hemen hepsi öldürülmüş çocukların ise hayatta kalanlarından köle olarak yararlanılmıştır. Bu kıyımdan sağ kalan yalnız iki aile olmuştur. Bu iki aile sonunda göç etmeye karar vererek Ergenekon'a yerleşmişlerdir. Ergenekon bölgesi destanda mekan olarak:¹⁹⁸

(Vardıkları) yerde akarsular, çeşmeler, türlü otlar, meyveli ağaçlar, türlü türlü avlar (vardı.) O yeri görünce Tanrı'ya şükürler kıldılar. Hayvanlarının, kışın etini yediler. Yazın sütünü içtiler, derisini giydiler.

O yere Ergenekon adını koydular.

şeklinde güzel bir yer olarak tasvir edilmiştir. Ergenekon kelime anlamı olarak da tartışılan bir terimdir. Destana ait Bahaeddin Ögel'in derlediği metinde “*Bu ovanın adına da Ergenekon derlermiş. Kon sözünün manası, ‘dağ beli, geçit’ demektir. Ergene ise, ‘sarp’ anlamına gelen bir sözdür*”¹⁹⁹ şeklinde açıklanan Ergenekon kelimesi, Ali Öztürk’e göre “*sarp dağ Hunları*”²⁰⁰ anlamına gelmektedir ve bir yer için değil bir boyu adlandırmak için kullanılmıştır. Dursun Yıldırım’a göre ise Ergenekon kelimesinin doğru kullanımı “Erkin Kün” olmalıdır.²⁰¹ Bu haliyele “özgür gün” ya da “özgürlük günü” anlamına gelen kelime Türklerin uzun yıllar yaşadığı ve sonunda sığamayacak hale geldiği ovadan çıkış gününü hatırlatmaktadır. O günden beri kutlanıldığına inanılan “Nevruz Bayramı” da kelimenin özgürlük günü anlamına geldiğini desteklemektedir. 21 Mart günü yüzyıllardır birçok millet (özellikle Türkler

¹⁹⁷ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 269.

¹⁹⁸ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 25.

¹⁹⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi – I*, 62.

²⁰⁰ Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları*, 228.

²⁰¹ Dursun Yıldırım, “[Ergene Kon] = [Erkin Kün] mü?” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, C. 45, S. 1997 (2000): 61-149; Dursun Yıldırım, “Ergenekon Destanı”, *Türkler* Cilt 3 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 950.

ve İranlılar) için bayram olarak kutlanılmıştır. Nevruz Bayramı olarak kutlanan bu 21 Mart günü Türkler'in Ergenekon ovasından çıkış yaptığı gün olarak bilinmektedir. Bir demir parçasının dövüldüğü, ateş yakılıp üstünden atıldığı bu bayramın amacının Ergenekon'dan çıkışı kutlamak olduğu düşünülmektedir. Yüzlerce yıldır aynı şekilde devam eden bu gelenek geçmişte böyle bir günün gerçekten yaşandığını ve unutulmaması için yüzlerce yıldır aynı gün kutlandığını düşündürmektedir.

Türkler için Çin kaynaklarında kullanılan “T’u-chüeh” transkripsiyonu hunların “Chü-ch’ü” adını verdikleri kavimle ilişkilendirilmektedir. “*Chü-ch’ü Ailesi Chang-yeh Şehri’nin güney batısında, T’ang Dönemi’ne kadar Chü-ch’ü Irmağı olarak bilinen Lu Shui Irmağı kenarında yaşamışlardır*”.²⁰² Motun’un soyundan gelen ve Hunların en eski, en köklü kabilesi olan Tabgaçlar ile Chü-ch’üler arasında akrabalık bağı olmasına rağmen 439 yılında Tabgaçlar tarafından yenilgiye uğrayan Chü-ch’ülerin içindeki Aşina soyundan gelen sayıları 500’ü bulan aile Altay Dağları’na göçmek zorunda kalmışlardır.²⁰³ Destanda geriye kalan iki aileden ve kaçışlarından şöyle bahsedilmektedir:²⁰⁴

(Gök-Türk hanı) İl Han'ın oğulları çoktu. Savaşta hepsi öldü. Kayan adlı bir küçük oğlu vardı. O yıl evlendirmişti. İl Han'ın Tukuz adlı bir de yeğeni vardı. Bu ikisi bir yerdeki kişilerin eline düşmüşlerdi. On gün olduktan sonra bir gece ikisi kadınlarıyla birlikte atlanıp kaçtılar. Yurda geldiler.

Bu düşmadan kurtularak kaçan grup daha sonraları Juan-Juanların hâkimiyetine girerek devletin demirciliğini yapmışlardır. Juan-Juanlar Altaylara göç eden bu grubu Kinşan Bölgesi’ne yerleştirmişlerdir. Kinşan Bölgesi’nin diğer adının “Altun Dağ”²⁰⁵ olması destanda geçen demir dağı hatırlatmaktadır. Bilindiği üzere Türkler için demir o dönemde en az altın kadar kıymetli ve önemli maden olmuştur. Juan-Juanlar, IV – VI. yüzyıllar arasında Orta Asya’da yaşayan göçebe kabilelerden bazılarını

²⁰² Tilla Deniz Baykuzu, “Kuzey Liang Hun Devleti”, Türkler Cilt 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1167.

²⁰³ Güler, *Türk’ün Tarihi – Asya’nın Efendileri*, 41. Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri II* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2000), 119.

²⁰⁴ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 25.

²⁰⁵ Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları*, 228.

birleştirek bir devlet kurmuşlardır.²⁰⁶ Türklerin Juan-Juan hâkimiyeti altındayken yaşadıkları çevre bugünkü Kansu bölgesidir. “*Batı Denizi, bugünkü Kansu’nun büyük bir bölümünü kapsadığı gibi, Ötüken’e kadar uzanan, Etsin Göl Irmağı’nın döküldüğü Goşin – nor ve Soyo – nor tuzlu göller ve bataklıklardan meydana gelmektedir.*”²⁰⁷ Turfan Havzası ise bu illerin batısında yer almaktadır. Burada anlatılan Altay Dağları’na göç etmek zorunda kalan grubun destanda belirtilen, bir bozgun sonrası Ergenekon’a yerleşen ailelerle benzerliğine dikkat çekmek gerekmektedir.

Ahmet Taşağıl’a göre ise *Ergenekon Destanı*’nda anlatılanlar gerçek bir olaya dayanmaktadır ve Çin kaynaklarında yer almaktadır. Taşağıl, Çin kaynaklarında yer alan bu olayı şu şekilde aktarmaktadır:²⁰⁸

Ch’e-pi de A-shih-na soyunda idi ve T’u-li’nin boyundan geliyordu. Asıl adı Hu-po olan Ch’e-pi’nin ataları küçük kağanlar idi. Hsie-li (İl Kagan) yenildiği zaman bütün boylar onu reis seçmek istediler ise de sonra da Sir Tarduşlar kaganlıklarını ilan ettiği için gidip ona itaat ettiler. O akıllı olduğu çoğu kişi onun etrafında toplanıyordu. Sir Tarduşlar zor durumda kalmaktan korktular, onu öldürecekler idi. O da, kendi boyunu alarak oradan kaçtı. Takip eden birkaç bin süvari kazanamadı. Altay Dağları’nın kuzeyine kaçtı. Üç tarafı sarp kayalık idi. Sadece bir taraftan araba ve süvari geçebilirdi. Toprağı düz ve genişti. Orayı işgal etti. Otuz bin mükemmel askere ulaştığında kendini İ-chu Ch’e-pi Kagan ilan etti. Ch’ang-an’dan on bin li mesafede idi ve batı tarafındaki Karluklar ile kuzeyindeki Kırgızlar onun itaat idaresi altına girdiler. Zaman zaman çıkıp Sir Tarduş sürülerini yağma etti. Sir Tarduşlar zayıflayınca Ch’e-pi’nin gücü askerlerinin çoğalması suretiyle arttı.

Taşağıl, önemli bir belge olduğuna inandığı Hsin T’ang Shu tarihinde geçen ve Doğu Köktürk dönemine ait olan bu kaydı *Ergenekon Destanı*’na konu olmuş olayın özü

²⁰⁶ Enkhbat Avirmed, “Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 1, S. 4 (2012): 240.

²⁰⁷ Çay, “Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı”, 2.

²⁰⁸ Ahmet Taşağıl, *Eski Türk Tarihi – Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin İle İlişkileri*, (İstanbul: Kronik, 2023), 33.

olarak değerlendirmektedir. Yani bu kaynağa göre Ergenekon bölgesi Altay Dağları'nın kuzeyinde; Karluk ve Kırgızlara komşudur.

Ergenekon Ovası destanda yüksek duvarlarla çevrili, içinden akan bir ırmakla ayrılmış bir yer olarak tasvir edilmektedir. Bu dağın Orta Asya'da bulunduğu varsayıldığında Altay Dağları, Tanrı Dağları, Sayan Dağları gibi dağlarla benzerlik gösterdiği düşünülmektedir. Özellikle Altay Dağları'nın en tepesinde bulunan Beluç'a'nın Ergenekon olduğu düşünülmektedir. “*Altaylar'ın kutsal nehri olan Katun, Sibirya'nın en yüksek dağı olan Beluç Dağı'ndan geçerek, Biya Nehri ile birlikte Ob Nehri'ni oluşturur ve kuzeye doğru akar.*”²⁰⁹ Beluç Dağı birçok Türkoloğa göre Ergenekon'dur. Zhou Tarihi'ne göre Köktürkler, Yenisey – Orhun arasında kalan bölgeden gelmişlerdir.²¹⁰ Beluç Dağı konum olarak incelendiğinde Çin kaynaklarının Köktürkler'in çıkışı olarak gösterdiği bölgenin içinde kaldığı görülmektedir.

Togan'a göre “*Türkler'in düşmanları tarafından bir darlığa sokulduktan sonra demir kapıları eriterek aydın ve geniş dünyaya çıktıklarına dair 'Ergenekon' efsaneleri VIII. yüzyıl Orta Asya Türklerinin bu demir kapıyı İli Havzası'nın şimalinde, şimdi Talka Demirkapısı muntikasında gösterdikleri anlaşılmaktadır.*”²¹¹ Orhun Abidelerinde de “temir kapı”²¹² şeklinde bir ifade geçmektedir. Demir kapı ifadesi Türklerin yerleşim alanları gösterilirken batıdaki sınır için en uçtaki noktayı (doğuda burası Kadirkan Dağları'dır) tanımlamaktadır.²¹³ Kapı kelimesi günümüz Türkçesinde anlam daralmasına uğramış bir şekilde kullanılmaktadır. Destanda anlatılan demir kapılı mekânı daha iyi anlamlandırabilmek için kapı yerine “eşik” kelimesinin kullanılması

²⁰⁹ Kheryn Klubnikin vd., “Traditional Ecological Knowledge in Siberian River Conservation”, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2 (2019): 267-287.

²¹⁰ Bahaeddin Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, Ankara, C. 21, S. 81 (1957): 89.

²¹¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş - Haşiyeler ve İzahlar*, 29 – 30.

²¹² Temir Kapıg ifadesi 5 kez Kül Tigin yazıtında, 4 kez Bilge Kağan yazıtında, 2 kez de Tonyukuk yazıtında geçmektedir. Aynı ifade Uygur dönemi yazıtlarında da görülmektedir.

²¹³ Mehmet Ölmez, “Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları”, 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Düz.: Ülkü Çelik Şavk. (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011) 629.

daha uygun olacaktır. Bu demir eşikler bölgede ulaşımı zorlaştıran coğrafi yapılardır. Destanda Ergenekon Ovası'ndan çıkmak için büyük uğraşlarla eritildiği anlatılan demir dağın yine destanın atfedildiği dönem olan Köktürk dönemi yazıtlarında da kendine yer bulması bu mekânın gerçekten var olduğunu düşündürmektedir.

Kuzey Hunları, M.S. 93 yılında Çin ile birleşerek Güney Hunları'nın yıkılmasına sebep olmuşlardır. Destanda boyların 450 yıl sonra sığındıkları vadi olan Ergenekon'dan çıkmış olduklarından bahsedilmektedir. Köktürkler'in istiklallerini kazanarak bağımsızlıklarını ilan ettikleri 522. yıldan 450 yıl kadar geriye gidildiğinde 95. yıla varılmaktadır. Bu tarih yaklaşık olarak Kuzey Hunların yıkılış tarihine denk gelmektedir.²¹⁴ Ergenekon'a sığınan insan kitlesinin Çin ve Kuzey Hunları tarafından yok edilmiş Güney Hunları olduğu düşünüldüğünde bu tarih, sözü edilen kitlenin Ergenekon'a çekiliş tarihidir. Ali Öztürk'e ait olan bu görüşe bakıldığında destanın atfedildiği dönem ve Köktürkler'in kendilerini Hunlara bağlaması bakımından mantıklı bir açıklama olarak görülmektedir. Nihad Sami Banarlı'ya göre de *Ergenekon Destanı*'yla Köktürkler'in tarihi arasında büyük ölçüde benzerlik vardır. Orta Asya'da tesis edilmiş olan büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılışıdan Köktürk İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar geçmiş olan 450 yıllık zamanla, destanda geçen 400 yıl²¹⁵ birbirine benzemektedir.

4.4.Uygur Dönemi

4.4.1. Türeyiş Destanı

Destan, Köktürk Devleti'nin yıkılmasının ardından Türklerin ayağa tekrar nasıl kalktıklarını anlatmaktadır. Bu durum, Uygur Devleti'nin kuruluşu ile doğrudan ilişkilidir. Köktürk Devleti'nin son yıllarında Uygurlar iyice boy göstermeye başlamışlardır. Önceleri Köktürk Devleti'ne bağlı bir halde yaşamalarına rağmen 740'tan sonra iyice güçlenerek ve büyüyerek Köktürlere karşı çıkmaya başlamışlardır. 740'a kadar birçok kez ayaklanan fakat başarılı olamayan Uygurlar, 742 yılında Karluk ve Basmıllarla birlik olarak Köktürk Devleti'nin yıkılmasına sebep olmuşlardır. 743 yılında önce Basmılların önderliğinde kurulan devletin doğu kanadını idare altında tutarlarken 744 yılında Basmıl kağanını öldürerek bütün devletin tek

²¹⁴ Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları*, 229.

²¹⁵ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 27.

hakimi olmuşlardır. Köktürk Devleti, Uygurlar tarafından yıkılmıştır. Bu yıkım, Türk boylarının bir süreliğine dağılmasına neden olmuştur. Ancak Uygurlar, bu yıkımdan kısa sürede toparlanarak yeni bir devlet kurmuşlar, dağılan Türk boylarını bir bayrak altında toplamışlardır. Destan, Köktürk Devleti'nin yıkılmasını ve Uygurların boyları yeniden toparlayışını anlatmaktadır. Bu iki olay, tarihsel olarak birbirini takip etmektedir.

Epik unsurlara pek rastlanmayan anlatı destandan çok efsane özelliği taşımaktadır. Destanın “*Türeyiş Destanı*” olmasının sebebi ise Türklerin hâlihazırda zaten var oldukları yıllardan anlatıma başlanmasıdır. Yani destanda bir yaratılış değil türeyiş söz konusudur. Destana ait metinler farklı kaynaklarda bulunmaktadır. Bu metinlerden birisi Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserinde yer almaktadır. Cüveynî aktardığı metnin Ordu-Balık şehrinin yakınında bulunan taş levhalardan okunarak aktarıldığını söylemektedir. Cüveynî'ye göre bu taş levhalar Ögetay Kağan zamanında tesbit edilmiştir. Uzun yıllar birçok kişi tarafından okunmaya çalışılmış en sonunda Hitay'dan gelen âlimler tarafından okunmuştur. Bu taş levhanın bulunduğu kuyunun gerçekte bulunuşu Cüveynî'nin aktardığı olayların gerçek olabileceği düşüncesine destek olmuştur.

Ahmet Taşağıl'a göre belirtilen taş levhada yazan metnin dili Köktürkçe'dir. Çünkü eğer Uygurca olsaydı bürokrasi dili olarak Uygurca'yı kullanan Cengizler bu dili okuyabilirdi. Eğer metin Çince olsaydı metinde Hitay'da okumak için gelen beyaz ırktan söz edilmez, “Çin'den Çinliler geldi” tabiri kullanılırdı. Yani Uygurlar dönemine atfedilen bu destan Köktürkler tarafından yazıya geçirilmiştir. Ayrıca yine Taşağıl'a göre Cüveynî'nin metinde belirttiği Ordu-Balık'ta bulunan Uygur otağı eğer normal bir otağ olsaydı Uygurların göçünden taş levhanın bulunduğu vakte kadar geçen 400 yıl boyunca sağlam kalamazdı. O halde bu otağ bir çadırdan ziyade bir yükselti ya da dağ olmalıdır. Bu yükseltinin tarifi:²¹⁶

Kazak bilimcileri Karjavbay Sartkojaulı ile Jantekin Karjavbayulu; Moğol meslektaşlarıyla birlikte 2011 yılında kazdıkları Mayhan Uul kurganında, 7. yüzyıla ait bir Köktürk mezarı bulmuşlardır. Kurgan; Ulan Bator'un 210 kilometre batısında, Bulgan eyaletinde, Mayhan Uul Dağı'nın eteğindedir.

²¹⁶ Ercilasun, “Ata Melik Cüveynî Neler Gördü, Neler Duydu?”, 8.

Kurgandaki mezara; 42 metre uzunluğunda, baş kısmı 35 derece eğimli bir koridorla inilmektedir.

şeklindedir. Mayhan Uul Dağı'nın konumuna bakıldığında Karakorum'a çok yakın olduğu görülmektedir. Destanda iki dağın arasına inerek ortadaki bölgenin günden güne hamile bir kadın gibi şiştiği anlatılmaktadır. Kurganın şiştiği söylenen dağ olduğu düşünülürse bu kurganda mezarı olan şahsın Uygurlar için önemli bir kişi olduğu ve türeyişlerini o kişiye dayandırdıkları düşünülebilir.

Cüveynî'nin aktardığı metinde Buku Han etrafında gelişen bir olaylar destansı bir üslupla anlatılmaktadır. Buku Han'ın cihan hâkimiyeti mefkûresiyle yaptığı seferleri, kahramanlıkları ve kurduğu büyük devleti anlatılmaktadır.

Destan, Uygur Devleti'nin başkenti olan Ordu-Balık'ın kuruluşunu da anlatmaktadır. Bu şehir, gerçekte de Uygur Devleti'nin başkenti olmuştur. Cüveynî'nin aktardığı destana göre;²¹⁷

Uygur inanişına göre onların doğup ortaya çıkmaya başladıkları yer, Kaan zamanında kurulan şehrin de adı olan Karakorum adındaki bir dağdan kaynaklanan Orhun Nehri sahilidir. Karakorum Dağı'ndan ondan başka 30 nehir daha çıkar. Her nehrin sahilinde ayrı bir kavim yaşıyor, Orhun sahilinde ise iki Uygur kavmi yaşıyordu. (...) buku Han ortaya çıkıncaya kadar beş yüz yıl bu şekilde yaşadılar.

Orhun Nehri'nin batısındaki otlaklarda yani kutsal Ötüken civarında yer alan Karabalgasun, Uygurların merkezi olmuştur. Karabalgasun incelendiğinde destanda Karakorum olarak anlatılan mekânla uyuşmaktadır. Yine mekân tasviri yapılan başka bir bölümde;²¹⁸

O sırada Karakorum nehirleri arasında Tugla (yani Tula) ve Selenga adlarında iki nehir vardı. Bu nehirler Kamlancu denilen bir yerde birleşirdi. O iki nehrin arasında birbirine yakın iki ağaç vardı. Birine kışın selvi gibi yapraklarını dökmeyen ve çam ağacı şeklinde olan “fesuk” ağacı dedikleri

²¹⁷ Destana ait tam metin için bkz.: Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 101 – 106.

²¹⁸ A.g.e., 102.

ağaç, diğeri ise “tur” ağacıydı. Bu iki ağaç arasında büyük bir dağ peydah oldu.

şeklinde var olan Uygur halkına emanet olarak dağ ve ağaçtan olduğuna inanılan çocukların türediği yer anlatılmıştır. Gerçek verilerle bu tarif incelendiğinde de konum olarak Karabalgasun’un verilmiş olabileceği sonucuna varılmaktadır.

Sırasıyla Kutluk Bilge Kül Kağan, Moyançur Kağan ve Böğü Kağan, Uygurların en önemli üç hükümdarı olmuşlardır. Destanda başta çıkış noktaları verilen Uygurların bu bölgede yaklaşık 500 yıl yaşadığı ve ardından Efrasiyab’la özdeşleştirilen birisi olan Buku Han’ın devletin başına geçtiği anlatılır. Bu kişi Uygurların üçüncü kağanı olan Böğü Kağan’la benzetilmektedir. “*Böğü Kağan’ın devletin başına geçtiği tarih olan 759 yılında 500 yıl geriye gidildiğinde M.S. 250 yıllarına varılır. Bu tarih genellikle Asya Hunları’nın dağınık halde boy boy Asya’nın çeşitli yerlerinde bir siyasi güçten mahrum olarak yaşadıkları dönemdir*”.²¹⁹ Destanda bahsedilen Uygurların ilk yılları ile Hunların son yılları karşılaştırıldığında M.S. 250’li yıllarda Orhun boylarında yaşayan bu dağınık boyların Uygurlar olduğu görülmektedir. Yani destanda henüz en baştan anlattıkları itibariyle gerçeklerle örtüşmektedir. Cüveynî’nin aktardığı destanda Buku Han bütün Asya’yı buyruğu altına almış bir şekilde gösterilmiştir. Hatta devletin sınırları o kadar genişlemiş ki artık Buku Han’ın savaşabileceği kimse kalmamıştır. Böğü Kağan da kendi zamanında Çin ve çevre devletlere akınlar düzenlemiş, ülkesinin sınırlarını olabildiğince genişletmiştir. Destanda verilen özellikler, tarihler ve mekanar Buku Han’ın gerçekte yaşamış olan Uygur kağanı Böğü Kağan olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Destanda anlatılan Buku Han’ın diğer kardeşleriyle birlikte dört bir yandaki devletleri buyruğu altına alması süreci Türk devletlerinin kullandığı çoklu teşkilatlanmaları akla getirmektedir. Destanda,²²⁰

Buku Han askerlerini topladı. Bunlardan üç yüz bin seçme adamını Sonkur Tigin’in komutasında Moğol ve Kırgız tarafına, bir o kadar askerle Tükel Tigin’i de Tibet’e yolladıktan sonra kendi de yanına üç yüz bin asker alarak Hitay’a yöneldi, diğer kardeşini de yerine bıraktı. Hepsi, gittikleri yerlerden

²¹⁹ Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları*, 250.

²²⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 103.

amaçlarına ulaşmış olarak çok büyük ganimetlerle döndüler. Her ülkeden getirdikleri çok sayıda insanla Orhon da denilen yerde Ordu-Balık şehrini kurdular.

şeklinde anlatılan Buku Han ve kardeşlerinin seferleri incelendiğinde hâkimiyet kurulan yerlerin Moyançur zamanında hâkimiyet kurulan yerlerle benzediği görülmektedir. Uygurlar, Moyançur döneminde batılarında bulunan Altay Dağları'nı yurt edinmiş olan Karluklar ile Çu Irmağı ve Talas Bölgesi'ni yurt edinmiş olan Türgişler üzerine yaptıkları seferlerle sınırlarını Sırderya kıyılarına kadar genişletmişlerdir.²²¹ Kuzeyde Kırgız isyanları bastırılarak Çikler, Uygurlara bağlanmıştır. Bu dönemde Selenge Nehri'nin çevresini kendilerine yurt edinmiş olan Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar da Uygurlara bağlanmıştır.²²² Destanda anlatılan Uygur hâkimiyetine giren kavimlerden birçoğu gerçekte de Uygurlara bağlanmış olan kavimlerdir. Ayrıca destanda Buku Han'ın kardeşlerini devletin farklı taraflarında farklı düşmanlarla savaşmak için göndermesi Asya Hunları döneminde ikili ya da üçlü şekilde Köktürklerde ikili şekilde gerçekleştirilen devlet teşkilatlanmalarını hatırlatmaktadır. Bu durum devlet yönetim şeklinin destanlarda işlendiğini göstermektedir.

Destan, Uygurların dini inançlarını da yansıtmaktadır. Destana göre Uygurlar putperest bir millet olarak verilmiştir. Destanda verilen bilgilerden putperestlik olarak adlandırılan dinin Maniheizm olduğu,²²³

Toyin"ler kitaplarına "nom" derler. Bu kitap Toyinler'in sözlerini ihtiva eder. İçinde batıl hikâye ve rivayetler bulunmasına rağmen, eziyet, zulüm gibi şeylerden sakınmak, insanlara ve hayvanlara karşı iyi davranmak, kötülüğe iyilikle karşılık vermek gibi bütün peygamberlerin dinlerine ve şariatlerine uyan iyi öğütler de vardır. Bunların dinleri ve inançları çok çeşitli ise de hemen hemen hepsinde "tenasüh" inancı hâkimdir. Bu inanca göre, insanlar binlerce yıl önce ortaya çıkmıştır. Bunlardan hayır işleyen ve ibadetle meşgul olanların ruhları, yaptıklarına göre tasnif edilir, padişahlık, emirlik, dervişlik

²²¹ Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 61.

²²² A.g.e., 61.

²²³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 105.

gibi makamlara kavuşur. Adam öldüren, hırsızlık yapan, halka eziyet eden veya başka kötülükler yapanların ruhu ise haşerelere, vahşi ve yırtıcı hayvanlara girer ve azap içinde kalır.

bölümünden anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Uygurlar Böğü Kağan döneminde din değiştirerek Maniheizm olmuşlardır. Böğü Kağan'ın Çin'de geçirdiği zamanlarda öğrendiği Maniheizm'i ülkesine döndükten sonra kendisiyle birlikte getirdiği rahipler aracılığıyla halka yaymaya çalışması Uygurlar için önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur. Destanda gökten iki dağ arasına inen bir ışıktan olan çocukların Maniheizm inancında bulunan ve kutsal sayılan ışıkla bir bağı olduğu kesindir.

4.4.2. Göç Destanı

Uygurlar yerleşik hayata geçtikleri bilinen ilk Türk devletidir. Türkler, Orta Asya'nın yazları kurak, kışları sert geçen zorlu iklim koşullarına uygun olarak atlı – göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Göçebe bir yaşam tarzı benimseyen Türkler, sürüleriyle birlikte meraları ve su kaynaklarını takip ettikleri bozkırlarda aktif bir yaşam sürmüşlerdir.²²⁴ Deniz seviyesinden fazlaca yüksek yerlerde yerleşim gösteren Türk boyları savaşlar, sert iklim ve bunların sonucundan doğan ekonomik problemlerden dolayı yerleştikleri bölgelerde uzun süre kalamamış, kimi zaman geri dönmek kimi zaman ise hiç dönmek üzere bu yerlerden göç etmişlerdir. Bu sürekli yaşanan hareketlilik Orta Asya'nın geniş bozkırlarında boyların geniş sahalara yayılmasına sebep olmuştur. Geri dönmek üzere yapılan göçler genellikle yaylak (yazlık) – kışlak alanlar arasına yapılmıştır. Göçebe bir şekilde sürdürdükleri hayatlarında geçim kaynağı olarak hayvancılıkla uğraşmışlardır. Boylar, iklim sertleştiğinde beraberlerinde hayvanlarını da alarak yaylaklara göç etmişlerdir.

Böğü Kağan zamanında Maniheizm'i benimseyen Uygurlar bu vakitten sonra yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Bu dönemden sonra yerleşik düzende evler ve tapınaklar inşa etmeye başlamışlardır. Şehirleşmenin başladığı bu dönemde Uygurlar önemli kentler kurmaya başlamışlardır.

Göç Destanı'na ait farklı kaynaklarda farklı anlatılar bulunmaktadır. Metinlerin özüne bakıldığında aynı olay anlatılmakla birlikte Bahaeddin Ögel'in Çin kaynaklarından

²²⁴ Engin Eroğlu, "Doğu ve Batı Arasında: Orta Asya Türk Bozkır Kültürünün Kökenlerine Dair", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14 (2022): 163.

aktardığı metin Cüveynî'nin aktardığı metinden hacimce oldukça fazladır. Çin kaynaklarından aktarılan metin *Türeyiş Destanı*'nda olduğu gibi konum bilgisi verilerek başlamaktadır.²²⁵

(Bu Çinli prenses), Karakurum'da bulunan Pieh-li Po-li Ta adlı bir yerde oturuyordu. Bu sözün manası "hatunun oturduğu dağ" demektir. Bu dağa T'ien-Koli Ta-ha dağı adı da verilirdi. Bunun da anlamı ise "gök ruhlarının dağı" demektir. Bu dağın güneyinde kayalık bir dağ daha vardır. Bu dağın adı da Kutluk Dağ'dır. Kutluk Dağ demek, "iyi talih ve saadet getiren dağ" demektir.

Yukarıda verilen destana ait parçada anlatılan konum *Türeyiş Destanı*'nda Uygurların yaşadığı yer olarak anlatılan yere uymaktadır. İki destan da incelendiğinde tarif edilen bölgenin Uygurların yaşamış olduğu Karabalgasun olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca metinde geçen Kutluk Dağ'ın neresi olduğunun da sorgulanması gerekir. Bazı araştırmacılara göre Altay Dağları bazılarına göre ise Tanrı Dağları olan Kutluk Dağ'ın destana göre Karakurum'un güneyinde bulunduğu söylenmektedir. *Türeyiş Destanı*'nda da kutsallık atfedilen ve türeyişin gerçekleştiği söylenilen dağ olarak incelemeler sonucunda Mayhan Uul Kurganı'nın bu dağ olabileceği düşünülmüştür. Bu durumda Kutluk Dağ'ın da Mayhan Uul Dağı olabileceği düşünülmektedir. *Türeyiş Destanı* bölümünde belirtildiği gibi Uygurlar için bu dağın fazlasıyla önemli ve kutsal görüldüğü düşünülmüştür. Bu dağa Kutluk Dağ adı verilmesi kuvvetle muhtemeldir. Yine bu Kutluk Dağ'ın Türkler için kutsal sayılan Ötüken olabileceği fikri akıllara gelse de haritalar incelendiğinde konumu az çok belirtilen dağın Ötüken olamayacağı belirlenmektedir. Kutluk Dağ'ın Karakurum'un güneyinde olduğu söylenmektedir. Fakat bakıldığında Ötüken'in tam tersi istikamette yani Karakurum'un kuzeyinde olduğu görülmektedir.

Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Güşa*'da kısaca aktardığı destan metni oldukça kısadır ve *Türeyiş Destanı*'nın ardından gelerek milletin kurdukları şehirden ayrılarak kurduğu yeni şehri anlatmaktadır. Bu metin şu şekildedir:²²⁶

²²⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi – I*, 82.

²²⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 105 – 106.

Bir zaman geldi Uygurlar ve onlara bağı etraftaki kavimler, atların kişnemesinden, develerin bağırmasından, vahşi hayvanların ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından velhasıl her şeyden “göç, göç” sesi duymaya başladılar. Bunun üzerine yerlerinden kalktılar. Kondukları her yerde aynı sesi duydular. Nihayet bir yere geldikleri zaman o ses kesildi. Orada yerleşip beş mahalleli bir şehir kurdular ve o şehre Beş-Balık adını verdiler. Şehir günden güne büyüdü. Oraya ilk yerleşenlerin çocukları, o günden beri orada emirlik yaparlar. Oranın emirine “İdi-kut” adı verilir. Beş- Balıg’da bulunan her evde lanetli olduğuna inandıkları bir ağacın parçası vardır.

Bahaeddin Ögel’in aktardığı metin ise burada özet şekilde olan anlatının genişletilmiş hali şeklindedir. Neden ve sonuç bölümleri bulunan Ögel’in metninde göçe neden olarak Uygurların önemli bir toprak parçalarını Çinlilere vermeleri gösterilmektedir. Destanda kendilerini Uygurlarla iyi ilişkiler kurmuş gibi gösteren Çinliler Uygurların gelişmesini kıskanmış; bu gelişmeyi yerleşim yerlerine bağlamış ve sonuç olarak bu dağın ortadan kalkmasının Uygurları kötü günlere sürükleyeceğini düşünerek onlardan bu dağın parçalarını istemiştir.²²⁷

“Siz Çinli bir prensesimizle evlendiniz. (Bizim de) sizden bazı yardımlarınızı istemek için ricalarımız olacak. ‘İyi talih’ dağının taşları sizin muhterem memleketinizce kullanılmamaktadır (Sizin yerinize biz bu taşları değerlendirelim)” dediler ve Tigin ile anlaştılar. Bu taşları alıp Çin’e götürmek istediler. Fakat taşlar çok büyüktü. (Ve Çin’e) Götürmenin imkânı yoktu. Bunun üzerine taşlara ateş verip yaktılar, geriye kalan parçalara da asit döküp, hepsini küçük parçalara ayırdılar. Ondan sonra da bu parçaları alarak (Çin’e) gittiler.

Metnin devamında Çinliler dağdan kopan parçaları alıp götürdükten sonra Uygur memleketinin her tarafından garip sesler duyulmaya başlanmış, Yu-lun Tigin ölmüştür. Diğer metinde duyulan “göç” sesi buradaki garip seslere benzerlik göstermektedir. Normalde destanda bahsedilen varlıklardan bu sesin yükselmesi mümkün değildir. Uygurlardan çok önce Orta Asya’da kurulmuş bir Türk devleti olan

²²⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi – I*, 82.

Hunlar zamanında Çinliler Hun hükümdarı Mete Han'dan akrabalıklarını öne sürerek toprak parçası istedilerse de Mete Han bu teklifi reddetmiştir. Kendileri için vatan toprağının kutsal olduğunu ve başka bir millete verilemeyeceğini söylemiştir. Mete Han döneminde “*imparatorluğun sınırları doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal Gölü ve Obi, İrtiş, İşim Irmaklarına, batıda Aral Gölü'ne, güneyde Çin'de Wei Irmağı, Tibet Yaylası – Karakurum Dağları hattına*” ulaşmıştır.²²⁸ Dolayısıyla bu destanda anlatılan olayların Mete Han dönemine bir atıfta bulunduğu söylenebilir. Destanda ataları olan Mete Han'ın sözünde durmayarak Çinlilere topraklarından bir parçayı vermiş olmanın millet için ne kadar kötü bir duruma sebep olacağı anlatılmaya çalışılmıştır.²²⁹

Bunun üzerine Uygurlar, Turfan'a göç etmek zorunda kaldılar. Turfan'ın diğer adı da Koço'dur. Beş-balıg bölgesini de kendi egemenlikleri altında bulunduyorlardı. Onların memleketleri kuzeyde büyük A-ch'u nehrine kadar uzanıyordu. Güneydeki komşuları ise, (Çin'in Kansu eyaletindeki) Chiu-ch'üan şehriydi. Doğuda, Hotan ve Kaşgar'a kadar uzanırlardı. Uygurlar bu yerlerde 970 yıldan fazla oturdular.

Uygurlar, VIII. yüzyılda Çin'in Tang Hanedanlığı tarafından baskı altında tutulmaktaydı. Tang Hanedanlığı, Uygurları vergiye tabi tutarak askeri birliklerini Uygur topraklarına yerleştirmiştir. Destanda Uygurların göç etmeden önce yaşadıklarının anlatıldığı bölge Orta Asya'daki Turfan Bölgesi'dir. Destan, Uygurlar'ın bu bölgede yaşadıklarını ve Çin'in baskısı altında yaşadıklarını anlatır. Uygurlar, Çin'in baskısı altında yaşamaktan kurtulmak için batıya doğru göç etmek zorunda kalırlar. Yine bu dönemde bölgede yaşanan iklim değişikliği, kuraklık ve salgınlar bu göçü zorunlu kılmışlardır. Daha sonra “*Altay Dağları'nın kuzeyinde güçlü bir devlet kurmuş olan ve Türkçe konuşan Kırgızlar, 840 yılında Uygurları gerçek bir felakete uğratmışlardır. 100.000 kişilik bir Kırgız ordusu, Uygurların başkenti Ordu-Balıg'ı basmış ve Uygur kağanını öldürmüşlerdir.*”²³⁰ Yani ayakta kaldıkları süre boyunca birçok farklı devlet tarafından baskıya uğramış ve birçok kez göç etmek zorunda kalan Uygurların destanlarında anlattıkları olağanüstülükler çıkarıldığı

²²⁸ Güler, *Türk'ün Tarihi – Asya'nın Efendileri*, 30.

²²⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi – I*, 82.

²³⁰ Ayhan Afşın Ünal, “Uygurların Batıya Göçleri Hakkında Bir İnceleme”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54 (2017): 382.

takdirde gerçeklere çok yakındır. Ayrıca Orta Asya’da kurulan bütün Türk devletleri bir şekilde göç etmek zorunda kalmışlardır. Hunlar, Orhun Bölgesi’nden Kazakistan ve Avrupa’ya doğru; 350’lerde Juan-juanlar Afganistan’a ve Hindistan’a doğru; Ogurlar Sibirya’dan Rusya’ya doğru; Oguzlar Orhun Bölgesi’nden Seyhun Nehri kenarları ve ardından Maveräünnehir üzerinden Anadolu’ya doğru; Uygurlar, Orhun Nehri bölgesinden Asya’nın iç kesimlerine doğru göç etmiştir.²³¹

Uygurların ilk göç ettikleri yer Orta Asya’daki Beşbalık bölgesidir. Beşbalık, Turfan’ın kuzeyinde bulunan bir bölgedir. Uygurlar, daha sonra Beşbalık’tan Karaşehir bölgesine göç etmişlerdir. Karaşehir, günümüzde Kazakistan’da bulunan bir şehirdir. Uygurlar, Karaşehir’den sonra da Orta Asya’nın diğer bölgelerine de göç etmişlerdir. Bu bölgeler arasında, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan bulunmaktadır.

Destanda anlatılan yerlerin, olayların ve kişilerin gerçek olduğu düşünülebilir. Mesela destanda adı geçen Turfan, Beşbalık ve Karaşehir gibi yerler, tarihsel olarak Uygurlar’ın yaşadığı yerlerdir. Destanın içinde anlatılan olaylar da, Uygurlar’ın yaşadığı gerçek olaylarla benzerlik gösterir. Örneğin, destanın içinde anlatılan Çin’in Uygurlar’a baskı yapması ve Uygurlar’ın bunun sonucunda göç etmesi, tarihsel olarak gerçekte yaşanmış olaylardır.

840 yılında Kırgızlar’dan aldıkları darbeye dağılan Uygurlar, Tarım Havzası’nda bulunan Kuça, Beşbalık, Koço şehirlerine ve Hexi koridorunda yer alan Suzhou, Ganzhou şehirlerine yerleşerek kendi dinleri olan Manihaizmi buralarda yaymışlardır.²³²

Cüveynî’nin aktardığı destan metnine göre Uygurlar kağanlarına, Turfan Uygurları’nın da hükümdarları için kullandıkları “İdi – kut” (İduk) unvanını kullanmışlardır. Koço şehrinde bulunmakta olan bir kitabeden 940’lı yıllarda Turfan Uygurlarının başkentinin Koço olduğu ve 948 yılında ise başlarına geçen Uygur hanının unvanının İdi Kut olduğu anlaşılmaktadır.²³³ Buradan da anlaşılaacağı üzere

²³¹ Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, 53 – 55.

²³² Hatice Veli, *Eski Uygurlarda Yerleşik Yaşam Kültürü* (İstanbul: Ötüken, 2022), 63.

²³³ Saadetin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997), 62 – 63.

destanda kullanılan yer ve kişi isimlerinin gerçekte Uygurların kullandıkları yer ve kişi isimleriyle yakın benzerlikleri bulunmaktadır.



SONUÇ

İslamiyet öncesi Türk destanları Sakalar döneminde *Alp Er Tunga* ve *Şu Destanları* ile başlayarak Uygurlar'dan *Türeyiş* ve *Göç Destanları* ile son bulmaktadır. İslamiyet öncesi Türk tarihini başlangıçtan sonuna kadar aktaran metinlerden oluşmaktadır. Genelde düzenli ve bütün bir destan metni bulunmayan destanlar farklı eserlerden bir araya getirilerek ya da halk ağzından derlenerek elde edilmiştir.

Destanlarda adları geçen Alp Er Tunga, Şu, Oğuz Kağan, Buku Han gibi önemli destan kahramanları hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır. Bu hükümdarlar Türk milletin kafasındaki “mükemmel kağan”ın tarifini şahıslarında bulundurmaktadır. Destanlarda tarihte gerçekten yaşamış olması muhtemel kağanların yaşadığı muhtemel olaylar abartılarla, süslemelerle birlikte verilirken o kağanların karakterlerinde de çokça değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerle kağan daha yüce bir karaktere büründürülmüştür. Böylece halkın o hakana verdiği değer de görülmektedir. Halk, hakanını o kadar yüce görmektedir ki ona tanrısal özellikler yüklemekten çekinmemiştir.

Tarih içinde Sakalar'dan Uygurlar'a kadar geniş coğrafyalarda gerek göçler gerekse fetihler sayesinde yayılım göstermiş olan Türklerin destanlarında yaşadıkları anlatılan bölgelerin tarifleri incelendiğinde gerçekten yaşadıkları bölgelerle birbirlerine benzedikleri görülmektedir. Anlatılan olaylara bakıldığında ise çeşitli abartılarla süslenmiş tarihsel anlatı temelinde farklılaşma geçirmiş olaylar olduğu görülmektedir.

Destanlar tarih araştırmaları için belge niteliği taşımamakla birlikte birer edebiyat ve hayal ürünüdürler. Gerçeği temel alarak, gerçek üzerinde çeşitli değişikliklerle aktarılırlar. Gerçekle uyuşmayan yönleri yanlış olarak değerlendirilmemelidir. Tarihi olayların gerçekliklerini değil, halkta uyandırdıklarını çeşitli süslemelerle yansıtmaktadır. Destanları oluşturan temel unsurların birçoğu gerçek olmakta birlikte zamanla değiştirilerek ve içine destansı unsurlar da eklenerek gerçeklikten uzaklaştırılmışlardır.

KAYNAKÇA

- Alptekin, Ali Berat ve Şenocak, Ebru. “Alp Er Tunga Destanı’nın Yeni Bir Kaynağı Olarak: Süleymannâme”. *Journal of Turkish Language and Literature*. C. 5, S. 2, (2019): 127 – 144.
- Abdurrahman, Varis. “Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 23, S. 35, (2004): 1 – 8.
- Aça, Mehmet. *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Konya: Könen Yayınları, 2002.
- Akalın, Şükrü Haluk. “Destan”. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Akbulut, Yıldız. “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında ‘Vatan’ ve ‘Bağımsızlık’ Anlayışı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Atsız, Hüseyin Nihal. *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken, 2022.
- Avirmed, Enkhbat. “Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi*. 2012: 240 – 245.
- Banarlı, Nihad Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.
- Bang, Willi. “Zu den Kök-Türk Inschriften der Mongolei”. *Toung Pao Archives II*. (1886).
- Bayat, Fuzuli. *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*, İstanbul: Ötüken, 2017.
- . “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni Düşünceler”, *Türkler Cilt 3*, Düzenleyen: Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 935 – 947.
- Baykuzu, Tilla Deniz. “Kuzey Liang Hun Devleti”, *Türkler Cilt 1*, Düzenleyen: Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 1166 – 1174.
- Bilecan, Ennur. “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Kadın Tipi” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003.

- . “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, *Türkler Cilt 2*, Düzenleyen: Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 334 – 372.
- Çay, Abdulhaluk. “Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı”. *Milli Folklor Dergisi*. (1995): 2 – 7.
- Çelik, Rıfat İlhan. “Oğuznamelerde Oğuz Teşkilatlanması ile İlgili Bilgiler”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı C: X*, 1 – 5 Ekim 2018. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016, 663 – 672.
- Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Deguignes. *Hunların, Türklerin, Moğolları ve Sair Türklerin Tarihi*.
- Demir, Necati. *Bozkurt ve Ergenekon Destanı*, İstanbul: Ötüken, 2021.
- Demirel, Hamide. *Türk Destanlarının Ana Unsurları*, İstanbul: Ötüken, 2015.
- Durmuş, İlhami. “İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri”. *Akademik Bakış Dergisi*. C. 1, S. 2 (2008): 199 – 214.
- . “Kazakistan'da Sakalar”. *Asya Araştırmaları Dergisi*. C, 3, S. 2 (2019): 185 – 196.
- . “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı”. *Akademik Bakış Dergisi*. C. 10, S. 20 (2017): 37 – 47.
- Elçin, Şükrü. *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Emet, Erkin. *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- . “Ata Melik Cüveyni Neler Gördü, Neler Duydu?”, *Türk Dili Dergisi*, S. 822 (2020): 4 - 9.
- Erkoç, Hayrettin İhsan. “General Li Jing'in Askeri Düşüncesi ve Doğu Köktürk Kağanlığı'nın Çöküşü” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

- Eroğlu, Erkin. “Doğu ve Batı Arasında: Orta Asya Türk Kültürünün Kökenlerine Dair”. ETÜ Sosyal Bilimler Dergisi. S. 14 (2022): 157 – 177.
- Esin, Emel. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Fidan, Ayşe Gül ve Saadettin Gömeç. “Türk Devletinin Mesuliyet Anlayışı”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. C. 125, S. 247 (2020): 329 – 334.
- Fidan, Ayşe. “İslamiyet Öncesi Türk Destanları ve Kutsal Unsurları” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Franke, Otto. *Beritraege aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk Völker und Skythen Zentralasiens*, Berlin: 1904.
- Gençosman, Kemal Zeki. *Türk Destanları*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1972.
- Gocul, Basri. *Türk Millî Destanı Oğuzlama*, İstanbul: Ötüken, 2018.
- Gökalp, Ziya. *Kızılalma*, Düzenleyen: Hikmet Tanyu, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkut'un Kitabı*, İstanbul: Devlet Kitapları, 1973.
- Gömeç, Saadettin. “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 20, S. 31 (2000): 51 – 92.
- , *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları, 2011.
- , “Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. C. 48, S. 2000 (2000): 205 – 210.
- , *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- , *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997.
- Görez, Feyza. “Çin Tarihinde Hadım Olgusu ve Hadımların Hanedanlık Yönetim Sistemindeki Etkileri” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Grousset, René. *The Empire of the Steppes*, New Jersey: Rutgers University Press, 1970.
- Güler, Ali. *Türk'ün Tarihi - Asya'nın Efendileri*, İstanbul: Halk Kitabevi, 2021.
- Gültepe, Necati. *Türk Mitolojisi*, İstanbul: Resse Kitabevi, 2015.

- Hacip, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. Çeviren: Ayşegül Çakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- İnan, Abdulkadir. “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. (1954): 189 – 206.
- İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yeng-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Klubnikin, Kheryn. vd. “Traditional Ecological Knowledge in Siberian River Conservation”. *Kültür Araştırmaları Dergisi*. (2019): 267 – 287.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.
- Kaplan, Mehmet. “Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabında Eşya ve Âletler”, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, Derleyen: Mehmet Kaplan. İstanbul: Dergah Yayınları, 2004, 64 – 84
- Kırilen, Gürhan. “Türk Türeyiş Destanı’nda Geçen ‘Komşu Ülke (Lin Guo)’ Sorunu Üzerine”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 33, S. 56 (2014): 73 – 88.
- Koca, Salim. *Türk Kültürünün Temelleri II*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2000.
- , “Tarihte Türk Adı”. *Türk Yurdu Dergisi*. C. 33, S. 308 (2013): 12 – 16.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- , *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken, 1980.
- Köse, Fatih. “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Motif ve Tip İncelemesi” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Levend, Agah Sırrı. *Divan Edebiyatı: Kelimeler, Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Mahmut, Kaşgarlı. *Divanu Lügati't-Türk*, Çeviren: Ziyat Akkoyunlu ve Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Memiş, Ekrem. *Türk Kültür Tarihi - Türk Kültüründen Bazı Kesitler*, Bursa: Ekin Basım Dağıtım, 2015.

- Mert, Osman. *Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Teriat, Şine Us*, Ankara: Belen Yayınları, 2009.
- Ögel, Bahaeddin. “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. C. 21, S. 81 (1957): 81 – 137.
- , *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971.
- , *Türk Mitolojisi – I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Ölmez, Mehmet. “Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları”. 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Düzenleyen: Ülkü Çelik Şavk. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011. 629 – 640.
- Ötkür, Zulhayat. “Tarım Havzası’nda Bulunan Yün Dokumalar Üzerine Bir Bakış”. *Arış Dergisi*, S. 20 – 21 (2022): 132 – 147.
- Öztürk, Ali. *Çağları İçinde Türk Destanları*, İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 2000.
- Pamukçu, Oğuzhan. “Oğuz Kağan Destanı’nda Erkek Çocuklarına Verilen Adların Mitolojik Açıdan Değerlendirilmesi”. *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. C. 1, S. 1 (2020): 172 – 197.
- Reichl, Karl. *Türk Boylarının Destanları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
- Roux, Jean Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
- Seçkin, Kuban. “Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nın Gramer İncelemesi: Giriş - İnceleme - Metin - Notlar - Sözlük – Dizin” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Sepetçioğlu, Mustafa. Necati. *Karşılaştırmalı Türk Destanları*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2015.
- Sryian, Michel Le. *Chronique III*.
- Sümer, Faruk. “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”. *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*. C. XVII, S. 3-4 (1956): 359 - 456.
- Şahin, Sait. “Türk Tarihi Açısından Altay – Tanrı Dağlarında Yer Alan Balbal – Mezar Anıtların Önemi ve Özelliklerinin Araştırılması”. *Journal of Universal History Studies*. C. 3, S. 2 (2020): 275 - 292.

Taşagıl, Ahmet. *Eski Türk Tarihi - Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin İle İlişkileri*, İstanbul: Kronik, 2023.

-----, *Kök Tengri'nin Çocukları - Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.

-----, *Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.

-----, “Türkistan Şehirlerinin 630 - 680 Yılları”.
<https://ahmettasagil.wordpress.com/makaleler/turkistan-sehirlerinin-630-682-yillari/> [09.15.2023].

Tekin, Gözde. “Türk Devlet Geleneğinde Yönetim Anlayışı ve Teşkilat Yapısındaki Dönüşümün İncelenmesi” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

Timurtaş, Faruk Kadri. *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.

Togan, Ahmet Zeki Velidi. “Türk Destanlarının Tasnifi”. *Atsız Mecmua*. S. 1 (1931): 4 - 5.

-----, *Oğuz Destanı*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1972.

-----, *Umumi Türk Tarihine Giriş - En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar* Cilt 1, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

-----, *Umumi Türk Tarihine Giriş - Haşiyeler ve İzahlar*. Cilt 2, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Türkeli, Cevat. “Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

Türker, Özgür. “Nefesten Taşa, Taştan Kağıda – Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Türkeş Günay, Umay. “Türk Destanları”.
<https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=destan-detay&kod=1> [03.16 2023].

-----, *Türklerin Tarihi*, Ankara: Akçağ, 2012.

- Ural, Orhan. *Üç Destan: Oğuz Kağan - Ergenekun – Köroğlu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- Uslu, Adem. “Türklerde Devlet Yönetimi”. *Türk Ekini*, S. 3 (2019): 4 – 17.
- Ünal, Ayhan Afşın. “Uygurların Batıya Göçleri Hakkında Bir İnceleme”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 54 (2017): 380 – 389.
- Vambery, Hermann. *Die Primitive Cultur desTurko-Tatarischen Volkes*. Leipzig, 1879.
- Veli, Hatice. *Eski Uygurlarda Yerleşik Yaşam Kültürü*, İstanbul: Ötüken, 2022.
- Bang, Willi ve Rahmeti, Reşit. *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1936.
- Wach, Elisa. “Learning About Qualitative Document Analysis”. *Institute of Development Studies*. (2013): 1 – 5.
- Yağmur, Sinan. *16 Türk Devleti*, İstanbul: HayyKitap, 2015.
- Yıldırım, Dursun. Ergenekon Destanı, *Türkler Cilt 3*, Düzenleyen: Hasan Celal Güzel, 531 –532. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- . “[Ergene Kon] = [Ergin Kün] mü?”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. C. 45, S. 1997 (2000): 61 – 149.
- Yıldırım, Nimet. “Zerdüş’tün Kutsal Kitabı Avesta”. *Şarkiyat Mecmuası*. S. 18 (2011): 147 – 170.
- Yılmaz, Gülşen İnci. “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açısından Değerlendirmesi” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

EKLER



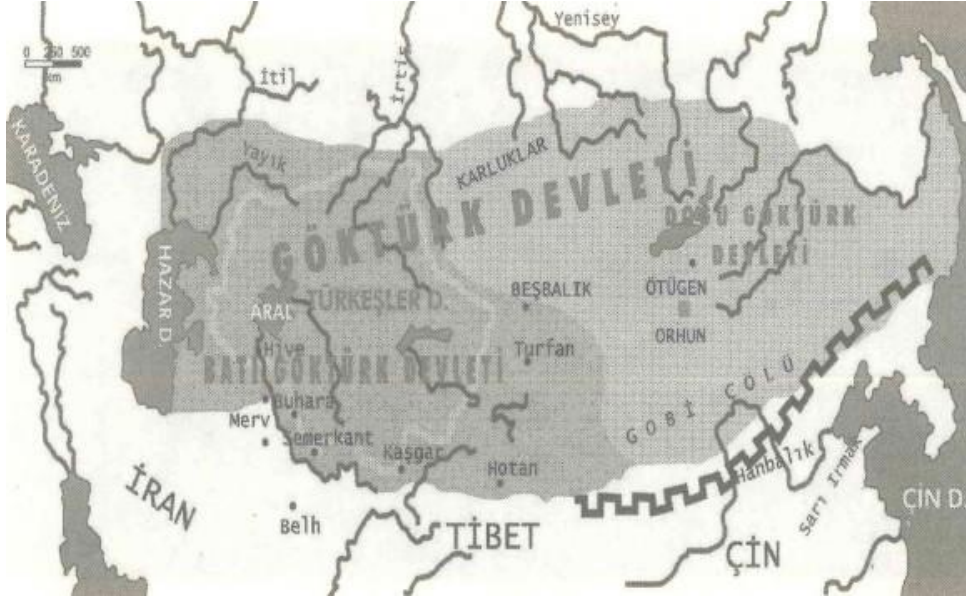
Harita 1: İskitler (Sakalar), hakim oldukları alanlar ve göç yolları.

Kaynak: Güler, *Türk'ün Tarihi – Asya'nın Efendileri*, 152.



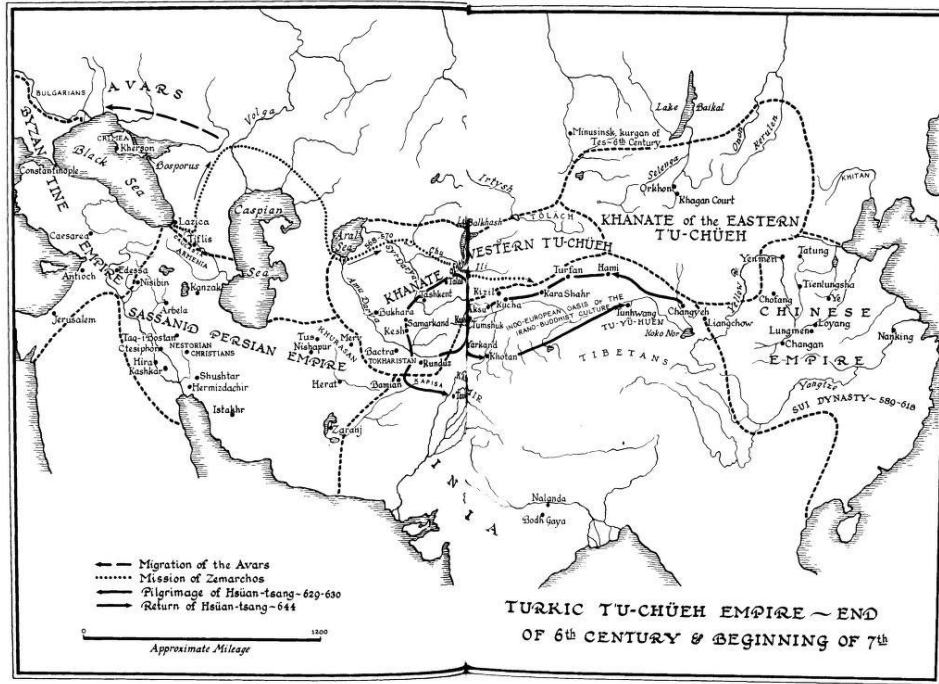
Harita 2: Büyük (Asya) Hun Devleti'nin en geniş sınırları.

Kaynak: Güler, *Türk'ün Tarihi – Asya'nın Efendileri*, 149.



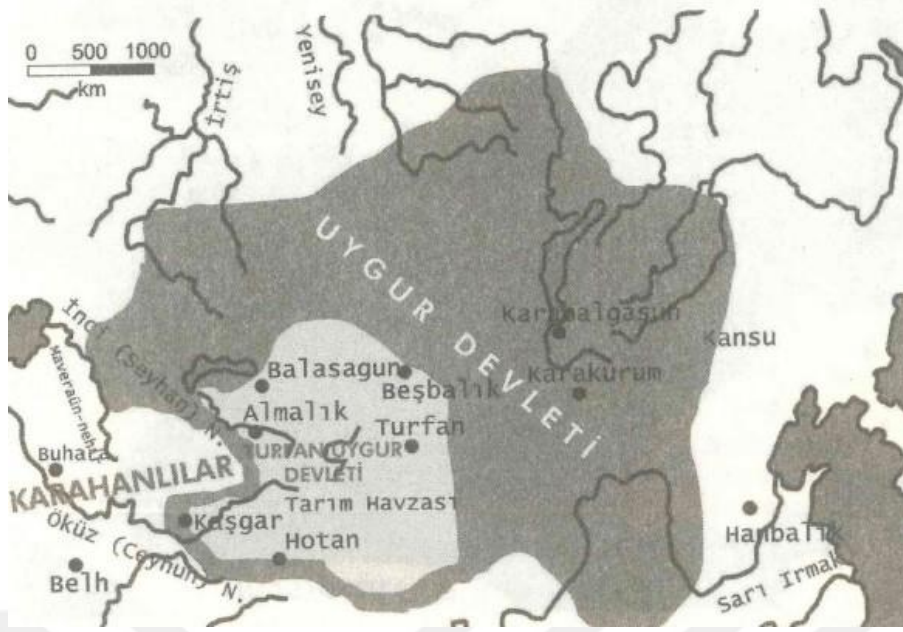
Harita 3: Köktürkler'in en geniş sınırları, Batı ve Doğu Köktürk Devletleri.

Kaynak: Güler, *Türk'ün Tarihi – Asya'nın Efendileri*, 151.



Harita 4: 6 ve 7. yüzyılların başında Köktürk Kağanlığı

Kaynak: René Grousset, *The Empire of the Steppes* (New Jersey: Rutgers University Press, 1970), 104 – 105.



Harita 5: Uygur Kağanlığı'nın en geniş sınırları.

Kaynak: Güler, *Türk'ün Tarihi – Asya'nın Efendileri*, 152.



Harita 6: Uygur Kağanlığı

Kaynak: Grousset, *The Empire...*, 123.



Fotoğraf 1: Bugut Yazıtı

Kaynak: Ayşe Gül Fidan, Saadettin Gömeç, “Türk Devletinin Mesuliyet Anlayışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 125 S. 247 (2020): 333.

ÖZGEÇMİŞ

İrem Şüheda BİLGEN

Eğitim:

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalı (2021 – 2024)

Lisans: Marmara Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı (2017 – 2021)

Yayınlar:

Bilgen, İrem Şüheda. “Orhun Abidelerinde Geçen Atasözleri Işığında Göktürk Dönemi Toplum Yaşamı” 7. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı*. Muğla: Korint Yayıncılık, (2023): 226.

İş Deneyimleri:

Özel Bahçeşehir Yenidoğu Okulları – Kütüphane Sorumlusu